

DE STEM VAN HET BOEK

PB-PP
BELGIE(N) - BELGIQUE

P 918625

*DRIEMAANDELIJKS
BIBLIOGRAFISCH
TIJDSCHRIFT VOOR
THEOLOGIE EN CULTUUR*

*27e JAARGANG 2016,
NUMMER 4
DECEMBER 2016*

INHOUD

ARTIKEL	3
BIJBEL	6
JODENDOM	6
KERK EN THEOLOGIE	7
ETHIEK EN FILOSOFIE	12
GESCHIEDENIS, MAATSCHAPPIJ, POLITIEK	17
TIJDSCHRIFTEN	18
IMPRESSIES	20
NIEUWS UIT DE BRUSSELSE FACULTEIT	26

Jaarabonnement *De Stem van het Boek*
- € 15,00 voor een algemeen abonnement
- € 12,50 voor een studentenabonnement

Gelieve uw abonnementsgeld over te maken op rekeningnummer
IBAN BE89 0015 5522 8985
BIC GEBABEBB
(Paribas Fortis Gent)
ten name van *Stem van het Boek*, Gent.

Beste lezers en abonnees,

Zoals wij reeds eerder meedeelden, staat *De Stem van het Boek* op eigen benen en wordt het door de redactie in zelfbeheer uitgegeven. Het blad is enerzijds verzekerd van de steun van de Protestantse Faculteit Brussel, maar staat anderzijds voor productiekosten die extra draagkracht vereisen, wil het blad kunnen blijven voortbestaan. Om deze reden zijn giften zeer welkom en wordt een steunabonnement toegejuicht, bijvoorbeeld van € 25,00 of € 50,00. Onze dank gaat uit naar lezers die op onze oproep zijn ingegaan en *De Stem van het Boek* op deze manier financieel hebben gesteund. Wij hopen dat andere lezers hun voorbeeld zullen volgen.

Abonnees die het abonnementsgeld over 2016 nog niet hebben betaald, worden dringend gevraagd dit alsnog te doen. Voor het voortbestaan van ons blad is het van essentieel belang dat alle abonnees hun verplichting nakomen.

Verder willen wij aan onze abonnees vragen om voor ons blad reclame te maken in eigen kring. Op verzoek sturen wij graag een proefnummer toe. Stuur u een e-mail naar j.wiersma@skynet.be

Namens de redactie,
Klaas A.D. Smelik, eindredacteur a.i.
Jurjen Wiersma, redactiesecretaris a.i.

Ken u zelve en word wie gij zijt Etty Hillesum en Philip Mechanicus in confrontatie met het Joodse vraagstuk

door Julie Benschop-Plokker

Tijdens de Tweede Wereldoorlog, in 1944, verscheen de studie *Réflexions sur la question juive* [Reflecties op het Joodse vraagstuk]. De auteur, Jean-Paul Sartre, buigt zich hierin over het vraagstuk van de Joodse identiteit binnen de Franse samenleving. Dat wil zeggen: Sartre laat zien dat dit zogenaamde Joodse vraagstuk, dat de civiele, juridische, nationale en politieke status van Joden als minderheid in de samenleving behelst, in feite een non-vraagstuk is. Het wordt namelijk uitsluitend tot een kwestie gemaakt door het antisemitisme. Is er geen antisemitisme, dan is er ook geen Joods vraagstuk. Een terechtwijzing door Sartre die ook in de huidige problematiserende omgang met minderheden op zijn plaats zou zijn. Hoe dit mechanisme, waarbij niet-Joden de Joodse identiteit tot vraagstuk maken, in individuele levens ingrijpt, laten de dagboeken en brieven van de Joods-Nederlandse schrijfster Etty Hillesum (1914-1943) op indringende wijze zien. Etty Hillesum was in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog student rechten en Slavische talen en zij bewoog zich in haar woonplaats Amsterdam in een links, antifascistisch studentenmilieu. Zij was politiek en sociaal geïnteresseerd maar zij was geen lid van een politieke partij. Het Joodse vraagstuk was geen onderwerp waarmee zij zich erg bezighield, ook al was haar moeder als jonge vrouw uit Rusland gevlucht vanwege de onmogelijke situatie voor Joden aldaar.

De Duitse bezetting zorgde er echter voor dat Etty Hillesum haar aandacht moest verleggen. Haar vader, dr. Louis Hillesum, werd in november 1940 vanwege zijn Joodse afkomst als rector van het gymnasium in Deventer ontslagen. Ook op andere terreinen werd Etty Hillesum op niet langer te negeren wijze geconfronteerd met anti-Joodse maatregelen. Zo nam het Joodse vraagstuk langzaam gestalte aan in haar leven en was zij wel genooddaakt zich hiertoe te verhouden.

Etty Hillesum in weerwil van het Joodse vraagstuk
De vraag hoe zij positie koos en wat dit voor haar persoonlijke ontwikkeling betekende, staat

centraal in een buitengewoon boeiend boek over dit onderwerp, dat afgelopen maand verscheen onder de titel: *Etty Hillesum in weerwil van het Joodse vraagstuk*. Het boek is het achtste deel in de reeks *Etty Hillesum Studies*, een uitgave van het Etty Hillesum Onderzoekscentrum in Middelburg onder redactie van prof. dr. Klaas A.D. Smelik. Afgelopen 30 november, Hillesums veronderstelde sterfdag, werd het onder grote belangstelling gepresenteerd in het Zeeuws Archief in Middelburg, waar ook het Etty Hillesum Onderzoekscentrum is gevestigd.

In de bundel laten de auteurs, gerenommeerde kenners van Hillesums werk, vanuit heel diverse invalshoeken zien hoe Etty Hillesum zich door de bejegening en maatregelen van de bezetter pas werkelijk bewust werd van het bestaan van zoiets als het Joodse vraagstuk, en daarmee van haar eigen (Joodse) identiteit. Steeds komt daarbij naar voren hoe deze bewustwording haar ertoe aanzette zich tot dit vraagstuk en (de haar opgelegde) identiteit te verhouden, en vooral ook hoe zij dit deed: door haar eigen koers te varen. Vrij van het stempel dat de bezetter haar wilde opdrukken, met alle gevolgen van dien, maar tegelijkertijd juist ook daardoor gedreven en bepaald.

Enerzijds leidde Etty Hillesum haar leven in weerwil van dat Joodse vraagstuk, in de zin dat zij zich vrij en autonoom opstelde, zichzelf niet tot vraagstuk liet maken. Tegelijkertijd zou je kunnen zeggen dat in alle facetten duidelijk kon worden wie zij ten diepste was, juist door de confrontatie met dit Joodse vraagstuk en de manier waarop de nazi's dit met hun beperkende en vernietigende maatregelen dachten 'op te lossen'. In de hogedrukpan van deze niet-zelfverkozen omstandigheden ontplooidde zich haar unieke identiteit, zoals een diamant zich ontwikkelt in de hitte en grote druk van de aarde. Zij leerde zichzelf kennen en werd wie zij was: een onafhankelijke geest, niet gebonden door geloof of politieke overtuiging, die als Joodse vrouw solidair wilde zijn met haar eigen volk.

Authentiek en autonoom

Sartre stelde dat de niet-authentieke Jood het gevaar loopt om – juist wanneer hij zich probeert te onttrekken aan de clichébeelden die de antisemiet van hem heeft – sommige van die beelden te belichamen. Hier bewees Hillesum echter haar volkomen authenticiteit. Zij koos een plek voor zichzelf als mens en Joodse vrouw, en ontwikkelde

zich tot een autonoom individu. De weerslag van deze bijzondere ontwikkeling vinden we in haar dagboeken en brieven, die mede daardoor een bijzondere plaats innemen binnen de Nederlands-Joodse getuigenissen van de Sjoa. Klaas Smelik schreef hierover: ‘Ze bieden niet alleen een indringende sfeertekening van kamp Westerbork, maar ze weerspiegelen ook Hillesums zoektocht, naar het wezen van zichzelf, van de wereld en van wat zij God leerde noemen. Sinds de eerste publicatie van een bloemlezing in 1981 onder de titel *Het verstoorde leven* zijn haar nagelaten geschriften in 17 talen vertaald en hebben ze wereldwijd de aandacht getrokken. Haar gedachten hebben honderdduizenden lezers geïnspireerd. Ook nieuwe generaties voelen zich door haar dagboekantekeningen aangesproken.’

Een van die aansprekende kenmerken van Hillesums denkwereld is bijvoorbeeld dat zij in weerwil van, of misschien juist aangezet door de confrontatie met de vijand, steeds wilde leven en denken vanuit liefde en haat geen kans wilde geven. Op 15 maart 1941 noteerde zij in haar dagboek: ‘En al zou er nog maar één fatsoenlijke Duitser bestaan, dan zou die het waard zijn in bescherming genomen te worden tegen de hele barbaarse bende en om die éne fatsoenlijke Duitser zou men dan niet zijn haat mogen uitgieten over een geheel volk.’ En op 29 mei 1942: ‘Aan deze wereld, die zo vol dissonanten is, zou men niet de kleinste dissonant mogen toevoegen.’

Hoe wezensvreemd is zo’n levenshouding voor de antisemiet, die er volgens Sartre voor kiest antisemiet te zijn. Een keuze die samenvalt met de keuze te leven vanuit één overheersend gevoel: de haat.

Een ander aspect van Hillesums denken dat van blijvende waarde is en in de bundel naar voren wordt gehaald, is dat zij getuigde van de grote moed om haar leven niet door de omstandigheden van vervolging en uitsluiting te laten bepalen. Zij laat keer op keer zien dat je weliswaar niet de omstandigheden kunt veranderen, maar dat je wel een keuze (en een verantwoordelijkheid) hebt in de houding die je hiertegenover aanneemt. Zo had zij de overtuiging dat de vernederende maatregelen van de bezetter alleen maar vernederend waren, als de Joden dit zelf toelieten. Hillesum legt deze gedachtegang als volgt uit:

‘Om te vernederen zijn er twee nodig: diegene

die vernedert en diegene, die men wil vernederen en vooral: die zich láát vernederen. Ontbreekt de laatste, dus: is de passieve partij immuun voor iedere vernedering, dan verdampen de vernederingen in de lucht.’

Etty Hillesum en de Joodse Raad

Eenzelfde autonome positie vinden we ook in Hillesums visie op de Joodse Raad. Deze was ingesteld om het Joodse vraagstuk te helpen ‘oplossen’. In zijn bijdrage “Dat merkwaardige bemiddelingslichaam’: Etty Hillesum en de Joodse Raad” laat Klaas Smelik zien hoe Etty Hillesum op dringend advies van haar broer Jaap, maar met persoonlijke tegenzin bij de Joodse Raad ging werken. Dat wil zeggen: zij deed dit niet, omdat zij de doelstellingen steunde en ook niet om aan vervolging te ontkomen. Zij noemde het een ‘schijnbaantje’, zoals zij eerder het voornemen had om een schijnhuwelijk met haar vriend Julius Spier aan te gaan om bij hem te kunnen blijven, als hij zou worden gedeporteerd. Schijnbewegingen die een identiteit naar buiten vormden, om zo ruimte te creëren om te kunnen worden wie zij werkelijk was.

Hillesums aanstelling bij de Joodse Raad was dan ook van korte duur, maar vormde wel een slijpsteentje in de ontwikkeling van haar eigen identiteit. Juist omdat zij zich niet liet leiden door angst of eigenbelang, werd in haar confrontatie met een orgaan als dit duidelijk wie zij zelf was en wilde blijven. Zo schrijft zij op 16 juli 1942, in de periode dat zij bij de Joodse Raad werkt: ‘Ik ga toch maar door op mijn manier’. En op 20 juli 1942: ‘Ik blijf mijn eigen levensstijl voortzetten, door alles heen... ik blijf mezelf helemaal trouw en zal niet resigneren of murw worden.’

Philip Mechanicus

De omgang met het Joodse vraagstuk en de eigen identiteit speelden ook een rol voor de Joods-Nederlandse journalist Philip Mechanicus. Doordat hij vanwege zijn Joods-zijn bij de krant werd ontslagen en te maken kreeg met ook andere beperkende maatregelen, gingen deze zaken werkelijk iets betekenen en ontstond er spanning tussen de eigen identiteit en het beeld dat de bezetter van hem als Jood had.

Begin november van dit jaar organiseerde het Etty Hillesum Onderzoekscentrum (EHOC) een

aangrijpende voorstelling over deze journalist en schrijver. In een volle zaal van het oude stadhuis van Middelburg verhaalde en bezong de kleindochter van Philip Mechanicus, Elisabeth Oets, zijn leven en ervaringen in kamp Westerbork, waar hij gelijktijdig met de familie Hillesum verbleef, en die hij in zijn dagboek *In depot* heeft vastgelegd.

In de voorstelling vertelt Oets onder andere hoe Mechanicus weigerde een ster te dragen. Hij had niets verkeerd gedaan en met zo'n maatregel wilde hij zich niet identificeren. Om het ontbreken van het teken van deze opgelegde identiteit werd hij korte tijd later opgepakt en is hij uiteindelijk vernietigd. Als klein meisje kocht Elisabeth Oets van haar zakgeld een kettinkje met een davidster. Trots wilde zij laten zien wie zij was. Maar bij haar moeder overheerste de angst. Zij had liever niet dat haar dochter zich als Joods bekendmaakte.

...

Men sluit hier vriendschappen, die toereikend zijn voor enige levens tegelijk

Mechanicus leerde Etty Hillesum en haar familie in juni 1943 kennen in kamp Westerbork. Beiden deden in hun dagboek verslag van het leven in het kamp. Mechanicus las Hillesum dagelijks voor wat hij die dag had geschreven. 'Men sluit hier vriendschappen, die toereikend zijn voor enige levens tegelijk,' noteerde Etty Hillesum over hun contact. Ook vriendschap ontwikkelt zich dus sneller en sterker onder druk van de omstandigheden.

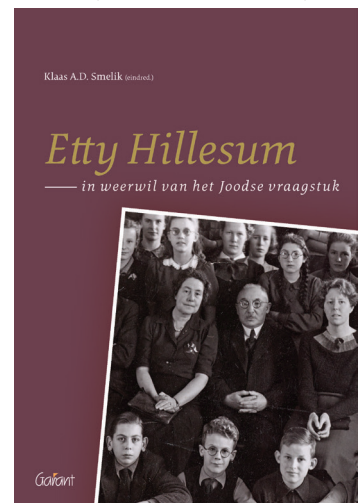
Mechanicus viel de grote onderlinge liefde in het gezin Hillesum op. Hij beschrijft 'een aangeboren aristocratisch levensgevoel', het nobele karakter van de familie Hillesum. Dat was hun identiteit zoals die in kamp Westerbork voor een lotgenoot naar voren kwam.

Wat deed het kamp intussen met de identiteit van Mechanicus? Hij schreef: 'Ik ben hier milder geworden in dit kamp, alle mensen zijn voor mij gelijk geworden, het zijn allen grashalmen, die buigen onder de storm.' Behalve de ontwikkeling van wie je zelf in diepste wezen bent, lijkt er dus ook sprake te zijn van een verlies aan individuele identiteit. Ook Etty Hillesum ging zich gaandeweg steeds meer identificeren met haar volk en het *Massenschicksal*, waaraan ze zich niet wil onttrekken.

Verhaal en identiteit

In weerwil van het brandmerk van de Duitse bezetter, ligt de ware identiteit van Philip Mechanicus en Etty Hillesum, wie zij werkelijk waren, vast in hun nagelaten dagboeken en brieven. Een identiteit die zich door niemand laat opnaaien en die zich ook door niemand laat afnemen. Als schrijvende geesten demonstrenen zij wat Paul Ricoeur in de jaren tachtig van de vorige eeuw uiteen zou zetten in zijn grote werk *Temps et récit* [De tijd en het verhaal]. Ricoeur laat hierin zien dat onze identiteit ten nauwste samenhangt met onze beleving van tijd. De ervaring van de tijd is essentieel voor mensen. Het verleden en voorstellingen van de toekomst bepalen wie wij zijn. Waar komen wij vandaan en waarheen zijn wij op weg? Om grip te krijgen op de tijd vertellen wij verhalen. Daarin kunnen we het verleden vasthouden en het weer oproepen en kunnen wij verbeeldenderwijs grijpen naar de toekomst. Die verhalen over vroeger en later bepalen wie wij nu zijn.

Hillesum en Mechanicus vertellen de verhalen van verleden en toekomst zo dat ze licht werpen op de werkelijkheid van hun dagen. Mechanicus blijft ook in zijn dagboek journalist, maar Etty Hillesums narratieve en beschouwende kracht gaat verder en maakt haar tot de kroniekschrijfster van haar tijd, die zij wilde zijn.

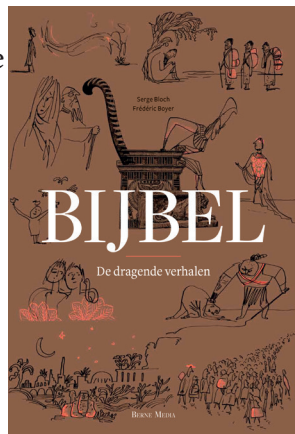

besproken werd:

**Klaas A.D. Smelik (eindredactie),
ETTY HILLESUM IN WEERWIL VAN HET
JOODSE VRAAGSTUK. Etty Hillesum Studies
deel 8. Garant 2016. 178 blz. € 23,00 ISBN:
9789044134636**

Serge Bloch & Frédéric Boyer,
BIJBEL, DE DRAGENDE VERHALEN. Van
 Genesis tot het boek Daniël. Abdijs van Berne
 2016. 530 blz. € 34,90. ISBN: 9789089721280

In deze bijzondere Bijbeluitgave worden 35 verhalen uit het Oude Testament naverteld in de vorm van een beeldroman: tekeningen met daaronder begeleidende tekst. Achterin wordt elk verhaal nader toegelicht. Het bijzondere van deze uitgave ligt in alle drie elementen: de meer dan 1500 tekeningen zijn van de hand van Serge Bloch, die in speelse, cartoonachtige tekeningetjes, poëtisch, soms humoristisch, een verfrissend nieuwe kijk op de oude verhalen geeft. De onderschriften zijn kort en krachtig, en lijden niet aan stichtelijkheid. Uit de toelichtingen achterin blijkt de grote eruditie van de auteur Frédéric Boyer, die steeds aansluiting zoekt bij de Joodse traditie, maar ook christelijke theologen citeert. Zijn benadering van de Bijbelverhalen getuigt van een groot inlevingsvermogen in de betekenis van de tekst als literaire creatie en zal ook deskundigen overtuigen. Het gaat om een kloek boek, mooi uitgegeven, maar helaas is bij de Nederlandse bewerking het nodige misgegaan: verkeerde transcripties van namen en Hebreeuwse woorden, druk- en vertaalfouten – wat jammer dat men geen deskundige heeft aangetrokken om de tekst nog een keer na te kijken! Dieptepunt in dit opzicht is de weergave Ninove voor de Assyrische stad Nineve. Niettemin een mooie uitgave en zeer aanbevolen: ook niet-gelovigen zullen door dit boek worden aangesproken en gestimuleerd om de Bijbel met andere ogen te lezen. Frédéric Boyer (Cannes 1961) is schrijver, vertaler en specialist in Bijbelteksten. Hij is literair directeur bij Uitgeverij Bayard. Serge Bloch (Colmar 1956) is illustrator en schrijver. Hij werkt onder meer voor verschillende Amerikaanse dagbladen als *The Washington Post*, *The New York Times* en *The Boston Globe*. Hij is artistiek directeur bij Bayard Jeunesse. (KS)

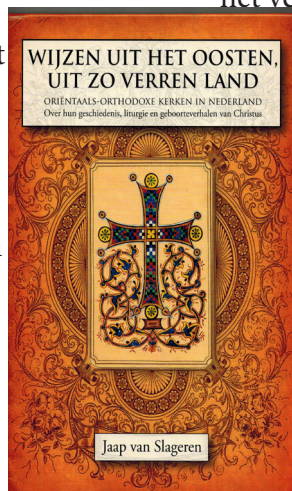

Gerard Willems,
OOG IN OOG MET HET VROEGRABBIJNSE
JODENDOM. Altiora 2014. 320 blz. € 29,90.
 ISBN: 9789031738441

De auteur, dr. Gerard Willems, heeft zich gespecialiseerd in het vroeg-rabbijnse jodendom. Ook zijn activiteiten op het gebied van de joods-christelijke dialoog getuigen van zijn grote belangstelling voor de Joodse wereld, waarbinnen Jezus en zijn volgelingen hebben geleefd. Daarbij richt hij zich vooral op de rabbijnen uit de eerste periode, die zou resulteren in de Misjna. Aan hen en aan hun opvattingen heeft hij het eerste deel van dit goed gedocumenteerde boek gewijd. Veel is nog over hen onbekend, maar zij zijn het geweest die het jodendom hebben gered vanuit de bijna-vernietiging ten gevolge van de grote Joodse opstanden tegen de Romeinse bezetter. De verwoesting van de tempel in Jeruzalem en het wegvallen van de cultus vormden voor hen een beslissende uitdaging en de door hen gevonden oplossingen gelden nog tot de dag van vandaag. Daarbij laat de auteur de bronnen zelf spreken, die hij goed kent. In het tweede deel van het boek behandelt de auteur afzonderlijke thema's, zoals de cultus na de verwoesting van de Tempel en de Joodse visie op de volgers van de zeven Noachitische geboden. Zij die deze geboden naleven gelden niet als ongelovigen. Het gaat er maar om dat er rechtspraak wordt nagevolgd, geen afgoderij wordt beleden, incest en echtbreuk verboden zijn en dat er geen delen van levende dieren worden gegeten. Meer behoeven niet-Joden niet te doen om in Gods ogen genade te vinden – in tegenstelling tot de Joden, die zich maar liefst aan 613 geboden dienen te houden. Veel aandacht besteedt de auteur aan de oudst bekende niet-christelijke getuigenissen over Jezus en de eerste christenen. Het is opvallend hoe weinig aandacht er is voor Jezus in de oudste rabbijnse geschriften; pas in de Talmoedische periode neemt het aantal passages over Jezus en de christenen toe. Een zeer gedegen boek, getuigend van een leven gewijd aan de grondige bestudering van het Nieuwe Testament en de rabbijnse bronnen. (KS)

Jaap van Slageren,
WIJZEN UIT HET OOSTEN, UIT ZO
VERREN LAND. Oriëntaals-Orthodoxe
kerken in Nederland. Mor Ephrem Bookshop
(Glane/Losser) 2016. 204 blz. € 19,95. ISBN:
9789050470537 (harde kaft)

In dit informatieve en boeiende boek worden vijf voor Nederland en Vlaanderen relatief nieuwe kerken op een aansprekende wijze ten tonele gevoerd. Het gaat achtereenvolgens om de Syrisch-Orthodoxe kerk, de Koptisch-Orthodoxe kerk, de Ethiopisch-Orthodoxe Tewahedo kerk, de Eritrees-Orthodoxe Tewahedo kerk en de Armeens-Apostolische kerk. De auteur focust daarbij op hun geschiedenis, liturgie en geboorteverhalen van Christus. Het eerste hoofdstuk over de Syrisch-Orthodoxe kerk is met zestig bladzijden het langste; de hoofdstukken over de andere vier kerken zijn korter. Drie kerstverhalen uit de Perzische Kores kerk en 32 verduidelijkende foto's sluiten het boek af. Het woord vooraf is geschreven door aartsbisschop Mor Polycarpus Augin Aydin van de Syrisch-Orthodoxe kerk in Nederland. Feitelijk zijn deze kerken allesbehalve nieuwkomers; ze vertegenwoordigen juist de oudste vormen van christendom. Ze hebben de Lage Landen tamelijk laat bereikt via migratie en recente vluchtelingenstromen uit het Midden-Oosten, India en Oost-Afrika. Vandaag gaat het om ongeveer 60.000 gelovigen, die veelal te vinden zijn in de grotere steden van Nederland en Vlaanderen. In de regio Twente functioneert het klooster Sint Ephrem in het dorp Glane/Losser als landelijk centrum van de Syrisch-Orthodoxe kerk en telt de stad Almelo ruim 7000 Armeense christenen. Op plaatsen waar oriëntaals-orthodoxe christenen bijeenkomen, gaat het meestal om kerken voor de eredienst verenigd met nevenruimtes voor vorming, ontspanning en gezamenlijke maaltijden. Voor Jaap van Slageren is het zijn derde publicatie in korte tijd over Oriëntaals-Orthodoxe christenen. In 2013 publiceerde hij een boek over

Thomaschristenen in India en in 2015 verzorgde hij een uitgave voor de Raad van Kerken met Oriëntaals-Orthodoxe kerstverhalen, die ook in dit boek zijn opgenomen. Als secretaris van de Nederlandse Zendingsraad was hij eind jaren 1980 betrokken bij een felle commotie over de Armeense kwestie/genocide. Reeds in zijn tijd als predikant in Kameroen constateerde hij verbanden tussen Afrika en de Joodse religie. Gedurende enkele jaren was hij docent missiologie en godsdienstwetenschap aan de Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid in Brussel. De Oriëntaals-Orthodoxe kerken onderschrijven de besluiten van de eerste oecumenische concilies, maar niet de opvatting van het concilie van Chalcedon uit 451, die het wezen van Christus voorstelt met twee duidelijk van elkaar te onderscheiden naturen, de goddelijke en de menselijke. Hierin verschillen ze van de Oosters-Orthodoxe en Westerse kerken, maar in de dialoog tussen de Oosterse en Oriëntaalse tradities speelt het verschil geen grote rol meer. Wat kerkelijke feestdagen betreft, houdt deze confessionele familie zich aan de oude Juliaanse (Romeinse) kalender en hun onderlinge contact was eeuwenlang zeer beperkt, zodat ze elk eigen contextuele vormen hebben ontwikkeld, wat vooral tot uiting komt in de liturgie. Zelf heb ik dit in augustus 2016 van dichtbij kunnen meemaken, toen ik in Helsinki een lange, meeslepemde, kleurrijke dienst bijwoonde (schoenen uit!) van de Ethiopisch-Orthodoxe vluchtelingenkerk in het culturele centrum Sofia van de Finse orthodoxe kerk. Eerder al interviewde ik enige christelijke vluchtelingen uit Eritrea en Ethiopië in Amersfoort voor het tijdschrift Pokrof. De beschrijving door Jaap van Slageren van deze Eritrese en Ethiopische gemeenschappen was voor mij heel herkenbaar. De auteur wilde geen puur wetenschappelijk werk schrijven. Soms gaat hij populariserend te werk, zoals hij zelf schrijft, maar het boek bevat toch flink wat voetnoten en een fikse lijst met geraadpleegde bronnen. Feedback van betrokken vijf kerken is verwerkt in het eindresultaat. De schrijver biedt westerse christenen tal van verrassende inkijkjes en nieuwe inzichten in de Oriëntaals-Orthodoxe kerken, waarvan de Ethiopische traditie zich los van Westelijke invloeden ontwikkelde. Hieronder

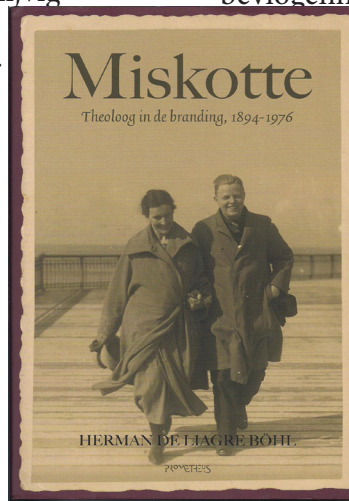
belicht ik enkele kenmerken. Zo waren er nauwe banden tussen het jodendom en het vroege Syrische en Ethiopische christendom. In Syrië zijn er nog steeds liturgische gebeden die herkenbaar ontleend zijn aan Joodse gebedsvormen (p. 24). Vormen van (hoger) onderwijs zijn overgenomen van het Joodse leerhuis (bet midrasj) en de band met het Joodse volk wordt vastgehouden zonder zich in plaats van Israël te stellen (p. 58). Volgens Jaap van Slageren was de invloed van Joodse tradities op de eredienst in de Ethiopische en Eritrese kerk zelfs aanzienlijk (pp. 118-121). Historisch is de impact vanuit Syrië op zowel oriëntaalse als Oosters-Orthodoxe tradities eveneens groot geweest (p. 32). In het Midden-Oosten is hun geschiedenis grondig beroerd door de opkomst van de islam. Voordat onderdrukking en vervolging plaatsvonden, was de relatie tussen christenen en moslims redelijk goed. Tot het jaar 705 konden zij nog samen bidden (p. 46) en het christelijke Eritrea en Ethiopië vingen vervolgte moslims uit Mekka begin zevende eeuw gastvrij op. Eén keer in de 16de eeuw staken de islamitische legers uit Jemen over naar Afrika, waarbij ook Ethiopische kloosters en kerken werden verwoest. Een actuele uitzondering in Afrika is Eritrea, waar zich geen spanningen tussen moslims en christenen zouden voordoen (p. 134). De genocide onder het Ottomaanse rijk (1915-1919) vond behalve op Armeniërs ook plaats op andere christelijke groepen zoals de Syrische christenen (p. 47). De eenheid en de samenhang van het Oude en Nieuwe Testament worden onderstreept en de geestelijke rijkdom zit niet zozeer in iconen, zoals vaak wordt gedacht, maar in poëzie. Door het boek heen geeft de auteur daarvan veel voorbeelden uit de liturgie en in de opgenomen kerstverhalen. Hun theologie is eerder narratief dan reflexief. Zonde wordt niet direct juridisch geïdentificeerd, maar als een wond die genezing behoeft. Jezus verschijnt dan als de Genezer. Hun verzoeningsleer verschilt van die in het Westen. Van zeer grote betekenis is het vasten: zonder vasten geen feesten (bijv. p. 119-120). Gelukkig heeft Jaap van Slageren oog voor de situatie van vrouwen in de oriëntaalse tradities. Lang niet veel schrijvers hebben dit. Zo hielpen veel Oriëntaals-Orthodoxe vrouwen, naast monniken en priesters, mee bij de verspreiding van het evangelie en hebben vrouwen zwaar geleden onder de vervolgingen ten tijde van keizer Diocletianus (284-305). Vrouwen participeren

actief in de liturgie met zang, dans en muziekinstrumenten. Oriëntaals-Orthodoxen staan heel open naar niet-orthodoxe kerken. Ze bekleedden in de Wereldraad van Kerken sleutelposities als voorzitter van het Centraal Comité of zijn commissies. Toch had de schrijver naar mijn mening wel wat dieper kunnen ingaan op de positie van vrouwen in deze door mannen geleide oriëntaals-orthodoxe kerken. Hij schrijft bijvoorbeeld dat in Eritrea, ook in de kerk, vrouwen als gelijkwaardig aan mannen worden beschouwd, hoewel zij geen rol hebben in de eucharistische liturgie (pp. 134-135). Hoewel vrouwen een grote rol hebben gespeeld bij de strijd om Eritrea's onafhankelijkheid en gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen in theorie past bij een 'socialistische' staat, weerspreekt de praktijk de gelijkheidwaardigheid van de seksen. Patriarchale kerken kennen verder geen gelijkwaardige of gelijke status voor vrouwen en mannen. Onbelicht blijft ook wat Oriëntaals-Orthodoxe christenen hier denken over sociaal-maatschappelijke kwesties. De ware reden waarom christenen wegvlucht(en) uit Eritrea, wordt in het boek maar terloops vermeld. Mensen ontvluchten Eritrea, dat ook wel het 'Noord-Korea van Afrika' wordt genoemd, wegens de zware onderdrukking door het huidige regiem. Misschien iets voor een tweede druk, waarbij ook de situatie van de Oriëntaals-Orthodoxe kerken in Vlaanderen mee opgenomen zou kunnen worden. Met zijn boek maakt Jaap van Slageren buitenstaanders nieuwsgierig naar en vertrouwd met de vaak nog onbekende leefwereld van Oriëntaals-Orthodoxe gemeenschappen. Het is een aangenaam leesbaar en wetenswaardig boek. (HV)

Herman de Liagre Böhl,
MISKOTTE. Theoloog in de branding, 1894-1976. Prometheus 2016. 359 blz. € 35,00. ISBN: 9789035144804

Herman de Liagre Böhl (1943) is historicus, schrijver en beproefd biograaf. Zijn biografie van Herman Gorter uit 1996 trok meteen aandacht; de toon was gezet. Nu ligt de biografie van Heiko Miskotte in de winkel. Het moet gezegd, het is een bondig, stevig en zakelijk werk dat leek en theoloog uitnodigt tot lezen. Het parcours dat de biograaf aflegt, loopt van jeugd en studiejaren naar het pensioen, het emeritaat. Miskotte werd geboren in het Overijsselse Salland, doorliep het gymnasium in Utrecht en ging ter plekke theologie studeren.

Hoewel hij eigenlijk geen trek had om dominee te worden, werd hij op 22 mei 1921 bevestigd in het ambt van predikant in het Zeeuwse Kortgene. De tekst van zijn intrepreek was Lucas 22:27: 'Zie, ik ben in het midden van u als één die dient'. Deze tekst legde hij op pastorale wijze zonder retorische overdaad uit, als een ware zielzorger *in spe*, staand in een gemeenschap van ruim duizend leden, overwegend rijke boeren, hervormden, 'maar dan aanhangend tegen de orthodoxie van de gereformeerden buiten de Nederlandse Hervormde Kerk'. De volgende standplaats was Meppel (1925-1930), waar het godgeleerde werk van H.F. Kohlbrugge hem dierbaar werd. Van 1930 tot 1938 stond Miskotte in Haarlem, de stad aan het Spaarne, indertijd een belangrijke industrieplaats. Hij kwam er op dreef op de kansel en beleefde een vruchtbare periode met talrijke lezingen en artikelen, een reeks Bijbelstudies en een lijvig proefschrift, getiteld *Het Wezen der Joodsche Religie: vergelijkende studie over de voornaamste structuren der Joodsche godsdienstfilosofie van dezen tijd* (1932). In deze studie wierp hij bijvoorbeeld licht op het werk van Franz Kafka en Ernst Bloch, twee Joodse denkers. Zijn interpretatie van Kafka behoorde tot de eerste in Nederland; hij bevond zich in het goede gezelschap van de literatoren Ter Braak, Marsman en Vestdijk. In zijn Haarlemse gemeente vond hij meer weerklank dan hij gewend was, al was het kerkvolk nauwelijks geïnteresseerd in kerkzaken. Het bestond uit 'de bovenkant van het proletariaat' en kampte dikwijls met werkloosheid en armoede. Amsterdam was van 1938 tot 1945 de volgende fase in Miskottes predikantschap. Zijn gemeente was een oude volkswijk in de Jordaan, waar hij moeilijk aardde. Hij preekte in de Westerkerk aan de Prinsengracht en genoot van Amsterdam als bolwerk van vrijgevochtenheid. Een nieuwe baan wachtte hem. Op 1 januari 1943 kreeg Miskotte van het Amsterdamse kerkbestuur de opdracht om contact te leggen en te communiceren 'met van de kerk vervreemde jongeren'. Dat was midden in de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de bezettingsjaren was Miskotte, die zelf was verbonden met de Lunterse Kring, een verzetsorganisatie, in de weer met illegale activiteiten. Hij bestreed het nationaalsocialisme

dat, stelde hij, 'door de kerk in overweldigende meerderheid harer leden wordt afgewezen' (193). De jaren 1945-1959 stonden in het teken van hoger onderwijs en algemene vorming. Wat het laatste betreft, lanceerde Miskotte in oktober 1945 het weekblad 'In de Waagschaal', een tijdschrift voor theologie, cultuur en politiek. De redactie (Miskotte was hoofdredacteur) vond dat het hoog tijd was om alle religieuze waarden in de waagschaal te leggen en af te wegen, en dit gebeurde grondig en vernieuwend. Wat het eerste betreft, werd de Rijksuniversiteit Leiden de nieuwe werkkring. Zijn takenpakket bestond uit dogmatiek, christelijke ethiek, kerkrecht en zendingswetenschap. Hij ontpopte zich onder invloed van Karl Barth als een bekwaam dogmaticus en onderzocht het (s)preken van de kerk over God kritisch en systematisch. Ds. Buskes, een vriend, typeerde Miskottes bevlogenheid in de Leidse tijd als volgt: 'Wat deze man gelezen en verwerkt heeft, grenst aan het onmogelijke. De cultuur der eeuwen is door zijn hoofd en hart heen gegaan. Maar bij dit alles wist hij en weet hij, weet hij steeds meer van het gezag, dat uitgaat van het Woord Gods' (255). Zijn enorme werkkraft putte hem echter psychisch en fysiek uit, zodat hij besloot vervroegd met emeritaat te gaan. Hij nam op 14 december 1959 afscheid, drie maanden na zijn vijftenzestigste verjaardag. De jaren van zijn pensioen strekten zich uit van 1960 tot 1976. Miskotte en zijn (tweede) vrouw Jannie van Pienbroek verhuisden naar Voorst, een dorp onder de rook van Zutphen, waar zij zich vestigden in de pastorie 'De Olde Wehme', ver weg van 'de minzame of minachtende collega's' uit Leiden. Al was hij met pensioen gegaan, hij wilde goed voor de dag blijven komen 'met zijn intellectuele werk'. Dit boeit nog altijd. Neem *Edda en Thora* (1937), *Bijbels ABC* (1941), *Als de Goden Zwijgen* (1956) en de dertien formidabele delen *Verzameld Werk*. Hij was een predikant, theoloog en voorganger van uitzonderlijk formaat en De Liagre Böhl's fraaie boek (met veelzeggende illustraties en leeslint!) over deze 'theoloog in de branding' is en/of wordt een lamp voor de voeten van huidige én latere generaties in het theologische en culturele landschap. (JW)

Herman Wiersinga,
VERZOENING ALS AFFAIRE. Kok 2016. 127
blz. € 17,99. ISBN: 9789043527606

Het woordpaar 'verzoening als affaire' slaat op De verzoening in de theologische discussie, de titel van het proefschrift waarop studentepredikant Herman Wiersinga op 15 januari 1971 aan de Vrije Universiteit in Amsterdam promoveerde. In bovengenoemd boekje kijkt Wiersinga terug op de affaire, op datgene wat de promotie teweegbracht. Hij kon niet langer instemmen met de traditionele verzoeningsleer. Deze hield in dat God is onteerd (*exhonoratio*) door 's mensen zonde. Genoegdoening (*satisfactio*) kan alleen door Christus, preciezer: door zijn kruisdood, worden bewerkstelligd. Wiersinga vond dit goddelijke een-tweetje niet meer aanvaardbaar en betrok de mens erbij, als *Dritte im Bunde*. De mens kan deelnemen aan genoegdoening/verzoening door te veranderen. Verzoening is een relationele intrige en is niet denkbaar zonder ethische effectiviteit; zij moet effect sorteren in het hier-en-nu tussen mensen en medemensen. Met andere woorden, het heilsgebeuren is niet voltooid, is niet af met Golgotha. Christus ging voorop, mensen mogen hem volgen door hun leven te veranderen en te vernieuwen. Wiersinga's dogmatische troef beviel de 'rechtgelovigen' in stad en land niet. Je moest verzoening toch opvatten als een 'afgedane zaak', buiten ons / *extra nos* voor ons voltrokken? Moest je in het spoor van Wiersinga geloven dat verzoening niet op God is gericht maar op de mens, als appèl om zich te bekeren? Dit kwam neer op een verschuiving van voor ons en zonder ons 'naar hetgeen in ons en door ons steeds opnieuw geschieden mag en geschieden moet' (60). Jarenlang was de kritiek van de promovendus op de verzoeningsleer onderwerp van discussie en bleef opschudding wekken, maar Wiersinga gaf zijn stellingname niet op. Hij bleef onderstrepen dat het woord 'verzoening' in het Grieks letterlijk 'verandering' betekent. Wij worden 'andere' mensen en onze wereld wordt een 'andere' wereld. Met andere woorden, dogmatiek mondt uit in ethiek. 'Er is geen verzoening met God zónder ons praktiseren van de verzoening onderling en tussen mensengroepen' (67). Godsdienstsocioloog Gerard Dekker (VU) viel Wiersinga in 1992 nog eens bij door te noteren dat deze, anders dan in de traditionele gereformeerde verzoeningsleer

gebeurt, verdedigde dat de liefdesdaad van de Heer slechts een begin is. 'Er gaat een schokeffect van uit, ze roept een reactie op van inkeer en omkeer. En pas door deze reactie van ons ontstaat er verzoening, zonder die wordt de relatie tussen God en mensen niet hersteld' (71). Hoewel Wiersinga alle rumoer rond zijn positiekeuzes bepaald niet onbewogen aan zich voorbij liet gaan, liet hij zich niet muilkorven of censureren. Hij bleef studeren en schrijven, en uitte zich bijvoorbeeld positief over het postmodernisme. De postmoderne cultuur is, merkte hij op, een vrijplaats waar je afstand kunt nemen van de klassieke metafysische tradities. Tegelijk biedt zij de wereld een royale speelruimte van visie, fantasie en geloof. In zo'n speelruimte is de relativisering van eigen waarheid, citeert hij de Leidse ethicus H.J. Heering, noodzakelijk ten einde een leefbare wereld in stand te houden en met behulp van dat relativisme, lees: relationisme, de verdraagzaamheid, de erkenning van andermans recht op een eigen mening te realiseren. Wat deze grondwaarden betreft, voelde hij zich nauw verwant aan Duitse (verzets) theologen zoals Dietrich Bonhoeffer en Dorothee Sölle. Hij deelde hun moed om te zijn, hun *civil courage*. *Verzoening als affaire* is een mooi boekje, een kleinood. Het heeft zes hoofdstukken: (1) Een moment, (2) Een theoloog in wording, (3) Proefschrift en promotie, (4) Nasleep en naspel, (5) Doorschrijven en (6) Aan dromen helpen. Een ten geleide en een nawoord ontbreken evenmin. Dr. Herman Wiersinga: toonbeeld van een vechter 'voor een geheel andere stijl van theologiseren'. Navolgenswaard. (JW)

Jaap de Lange,
MET DE HAMER OP TAFEL. Een boekje open
over kerkelijk vergaderen.
Kok 2016. 74 blz. € 8,99. ISBN: 9789401908429

Jaap de Lange is emeritus hoogleraar praktische theologie aan de Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid in Brussel en eindredacteur van het 'Ouderlingenblad'. Dit is een maandblad voor pastoraat en gemeenteopbouw, niet alleen bedoeld voor ouderlingen maar ook voor (andere) actieve en betrokken leden van de kerkelijke gemeente. In zijn *Met de hamer op tafel* leert De Lange je om effectief te vergaderen in de kerkelijke gemeente. De hamer is hét symbool voor vergaderen in (kerkelijk) verband. Hoe kun je plannen maken,

wegen uitstippelen en besluiten nemen zonder voortdurend bij elkaar te zitten? Men krijgt

doorkijkjes in wat er tijdens vergaderingen gebeurt, in achtergronden, in zaken die op de agenda staan en aan de orde komen, en het biedt handige tips om bewust aan vergaderingen deel te nemen en een eigen bijdrage te leveren – liever functioneel en rationeel dan emotioneel. Bij vergaderen in de kerk zijn drie

invalshoeken in het geding. 1) Het zijn mensen die vergaderen. Waarderen zij elkaar, luisteren zij naar elkaar, hebben zij het gevoel serieus te worden genomen, kunnen zij kritiek uiten? 2) Zij werken samen aan een bepaalde taak, zeg: ervoor zorgen dat een zekere visie de gemeente begeleidt en dat afzonderlijke commissies, bijvoorbeeld de liturgiecommissie, in de geest ervan handelen. 3) Het gaat in de eerste en laatste plaats om de zaak waar het om is begonnen. Dat is het bredere kader van de christelijke gemeente. ‘Het samen ontwikkelen en opstellen van een “mission statement” kan daarbij helpen’. Met andere woorden, in een kerkenraad zitten verschillende mannen en vrouwen bij elkaar met het oog op een taak die is ingebed in de zaak van de gemeente en die daaraan dienstbaar is. De Lange maakt duidelijk dat ook in vergaderingen in de kerk diverse aspecten een rol spelen. Hij noemt onder meer het delicate punt van de macht en draait er niet omheen. De vraag bij macht is of je invloed hebt, hoe je eraan komt en hoe je er gebruik van maakt. Dit punt is op alle niveaus buiten de kerk aanwezig en ook erbinnen. Heftige woorden vallen, discussies vatten vlam, de één reageert fel, de ander is met stomheid geslagen. ‘Dit is een kantelmoment in de strijd om de macht tussen de kemphanen’ (35). Welke macht manifesteert zich? Misschien die van iemand die routinier is in het kerkenwerk, die van iemand met een bijzondere deskundigheid of die van iemand die een charismatische uitstraling heeft, enzovoort, enzovoort? In het hoofdstuk waarin hij de vraag naar de macht opwerpt, neemt De Lange een strategische beslissing. Nuchter constateert hij dat in de kerk wordt gedacht ‘vanuit het woord dienst’ maar dat daarnaast het woord

wijsheid / *chokhma* deel uitmaakt van het kerkelijk-theologische ABC. Macht kan weliswaar dominant zijn op kerkelijke vergaderingen, maar wordt daar bij voorbaat overvleugeld door dienstbaarheid en wijsheid. Noem dat dé twee kenmerken van kerkelijk vergaderen. *Met de hamer op tafel* is een stimulerend lees-, leer- en werkboek; het is raadzaam er op (extra) kerkenraadsvergaderingen grondig aandacht aan te besteden. (JW)

Karen van Holst Pellekaan,
STORM. Letters van vuur. Aerial 2016. 192 blz. € 16,95. ISBN: 9789402601589

“Aan alle mensen in Antwerpen, gelovigen in Christus, richt ik deze woorden...” Zo begint de brief die Luther vlak voor hij wordt gearresteerd, nog juist kan meegeven aan zijn vriend Jacob Proost. Die galoppeert door sneeuw en wind terug naar de havenstad. In zijn kloosterkerk, de Sint-Andries, vertelt hij aan een grote menigte in het geheim over zijn ontmoeting met Luther. De brief wil hij laten drukken bij drukker Klaas Voeten, maar dan gaat het mis. De schout en zijn rakkers vallen binnen, arresteren de drukker, waarna inquisiteur Van der Hulst een ongenadige klopjacht opent op de zoon van Klaas, Storm, die er met het zetsel vandoor is. Ik ga hier het spannende verhaal niet verder verklappen. U moet het zelf maar lezen. Of nog mooier: U kunt begin 2017 de film gaan zien. Een jeugdfilm (van 8-14 jaar, om met ouders en grootouders te gaan zien) van Harro van Staverden naar het script/boek van Karen van Holst Pellekaan. Een echt ouderwets verhaal, spelend in 1521, in Antwerpen, waarbij de verteller geregeld een loopje met de historie

neemt, en tegelijk toch heel aardig een aantal typisch 16de-eeuwse zaken invoelbaar maakt voor de lezers. Hierin vergelijkbaar met de boeken van Thea Beckman. De weergave van de discussie over de aflaten is op niveau van het lezerspubliek, maar niet naast de kwestie: “Luther gaat de kerk helemaal veranderen. Weg met al die dure spullen. Hij vindt het belachelijk dat mensen kunnen betalen om van de straf voor hun zonden af te komen. En het is ook oneerlijk, want dan kunnen rijke mensen veel meer fouten afkopen dan arme”. En: “Luther was een gevaar voor de Katholieke Kerk, want als de mensen zouden doen wat hij voorstelde, dan niemand meer een aflaat kopen en de paus failliet

gaan. Dan zou hij al zijn macht verliezen.” Zeg nu zelf, het kan slechter. Wel is het zo dat omwille van de eenvoudige framing van een jeugdverhaal de andere kant (de rooms-katholieke machthebbers) er niet erg positief van af komt. Zo is de inquisiteur echt wel de slechterik van dienst. Wel heeft de auteur haar best gedaan om de gewone gelovigen hiervan niet het slachtoffer te laten worden. De volksvroomheid wordt positief geschetst. Mannen mogen praters zijn (en dus protestant), vrouwen zijn fijngevoelig en bezorgd om het welzijn: zij vertrouwen op Maria (en niet ten onrechte zoals blijkt bij een spannende scène in de OLV kerk). En dit alles niet in een boek van een reformatorische uitgever, zelfs niet van Kok of Boekencentrum, maar gewoon helemaal commercieel, gericht op het grote publiek. Het feit dat Luther niet is gearresteerd en dat hij in de brieven die hij

rondstuurde, juist níet opriep om ‘in opstand te komen tegen de wrede inquisiteurs’, dat vergeef je de schrijfster graag. Allicht ontluikt er interesse voor de 16de eeuw, fascinatie voor het ambacht van het boek, en wie weet zelfs belangstelling voor de betekenis van Luther niet voor toen, maar voor vandaag. In haar nawoord betoogt de auteur nadrukkelijk dat die relevantie er is: ze is gelegen in Luthers inzicht dat je de moderne media kunt gebruiken om mensen kritisch te laten nadenken over onderdrukkende machtsstructuren. Misschien toch iets om ook als leerkrachten geschiedenis / godsdienst / levensbeschouwing eens met leerlingen (en met de collega’s) over na te denken. Je kunt er ook een inter-levensbeschouwelijk project van maken - en met de leerkracht geschiedenis erbij haal je probleemloos de vakoverschrijdende eindtermen. (DW)

ETHIEK & FILOSOFIE

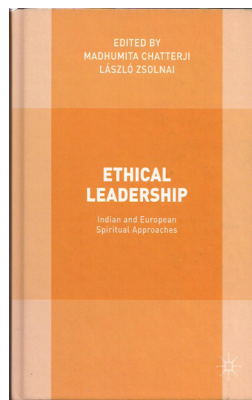
Floris van den Berg,
BETER WETEN. Filosofie van het
ecohumanisme. Houtekiet 2015. 715 blz. € 27,99.
ISBN: 9789089243768

Floris van den Berg is filosoof. Hij typeert zijn boek als een avontuur in denken. Het lezen daagt uit tot denken én handelen. Hij bedoelt rationeel denken en ontwerpt een rationeel doordacht wereldbeeld: ecohumanisme. Dit koppelt hij aan atheïsme, veganisme en duurzaamheid, terwijl hij elementen uit het liberalisme, humanisme, scepticisme, wetenschappelijk naturalisme, atheïsme en veganisme opneemt in zijn ecohumanisme. Humanisme breidt hij uit tot ecohumanisme. Wat hem zelf betreft, zegt hij dat zijn persoonlijke voorkeuren – esperantisme, nudisme, Cees Nooteboom, wandelen, hardlopen of yoga – bij ecohumanisme passen, al zijn zij niet noodzakelijk. Dieren en toekomstige generaties vindt hij wel noodzakelijk en zet hij op de ethisch-filosofische agenda. Hij spreekt dan ook op de laatste bladzijde van zijn vuistdikke

boek een bezweringsformule uit: ‘Voorts ben ik van mening dat er een einde moet komen aan de dierenholocaust’. Ecohumanisme berust op twee axioma’s. Ten eerste het *lijdenaxioma*. Anderen pijn berokkenen is slecht. Ethiek moet prioriteit stellen aan het verminderen van leed. Ten tweede het *rationaliteitaxioma*. Elke stelling moet worden onderbouwd met goede argumenten. De auteur noemt zichzelf een liberaal; hij is tegen religieuze praktijken die schadelijk zijn, en voor rationaliteit. Hij acht zichzelf een Verlichtingsprediker (!) en een *vegangelist*, een evangelist van het veganisme, een apostel die elk gebruik van dieren voor voedsel, kleding, experimenten en zo meer verwerpt. Hij aarzelt niet zich een ‘consequente liberaal’ te noemen, een liberaal die intolerantie niet tolereert. Hij vindt dat vlees eten moet worden verboden, zoals moorden, stelen, verkrachten, pedofilie strafbaar zijn. Berokken andere voelende wezens geen schade! Bronnen van inspiratie boort hij aan bij denkers als Leo Polak, Piet Spigt, Paul Cliteur, Paul Kurtz, Dirk Verhofstadt. Ecohumanisme is in zijn ogen een radicale vernieuwing van het project van het humanisme. Het is activistisch en streeft naar een betere wereld hier en nu, naar meer geluk en minder leed, naar het goede, gelijke en rechtvaardige. Van den Berg somt negen aanbevelingen van het ecohumanisme op: doe anderen, dieren en toekomstige generaties inluis, geen kwaad, streef naar een wereld met

minder leed en meer geluk, eet en leef plantaardig, leef binnen het eerlijke Aarde-aandeel, haal het beste uit jezelf en anderen, werk aan het kritisch denkvermogen van jezelf en anderen, gun anderen hun vrijheid, zolang zij anderen niet schaden, probeer te genieten van het leven en doe zo maar eens iets aardigs voor een ander. De toon is gezet en deze toon maakt de muziek van Van den Bergs opera. Na het woord vooraf volgen 11 hoofdstukken: I ecohumanisme, II atheïsme, III secularisme, IV humanisme, V scepticisme, VI liberalisme, VII veganisme, VIII duurzaamheid, IX vrijdenken, X verlichtingsfundamentalisme en XI brieven. In een aanhangsel geeft hij een nuttige omschrijving van kernbegrippen uit zijn betoog. Neem ecocentrisme. Dit ziet het ecosysteem als datgene dat ethisch waardevol is. Het zijn niet primair de individuele dieren (en planten), niet de soorten die waarde hebben, maar het ecosysteem als geheel. Het ecosysteem bestaat uit biotische natuur (levende organismen) en abiotische natuur (aarde, water, etc.). Neem ook ecofeminisme. Dit vindt het patriarchale systeem en een androcentrische ideologie problematisch. Deze fenomenen onderdrukken vrouwen en maken zich schuldig aan andere vormen van onderdrukking en uitbuiting, niet te vergeten de destructie van de natuur en de dierenholocaust. Meer feminiene waarden zoals zorg, vreedzaamheid, terughoudendheid, samenwerking, empathie zijn onmisbaar voor een betere en duurzame wereld. Van den Berg noemt Vandana Shiva (Indiaas wetenschapsvrouw), Val Plumwood (ecofeministisch activist en filosoof uit Australië) en Carol Adams (een auteur die is verbonden aan de Universiteit van Durham) voorbeelden van ecofeministische denken. Van den Bergs boek, een caleidoscopische studie, bevat een schat aan gegevens, die ecohumanisme funderen en colporter. De lezer gaat beseffen dat z/hij *Earthling* / Aardbewoner is en dat je een levend organisme op planeet Aarde bent te midden van andere levende organismen die, net als jij, proberen te (over)leven. Het besef *earthling* te zijn zet mensen op een bescheiden plaats. Zij zijn geen lid van een specifieke soort, kortom: er is geen reden voor species-isme / soort-isme zoals er ook geen reden is voor racisme en seksisme, juist wel voor ecohumanisme. (JW)

Madhumita Chatterji & László Zsolnai (red.), ETHICAL LEADERSHIP. Indian and European spiritual approaches. Palgrave Macmillan 2016. 343 blz. € 123,04. ISBN: 9781137601393

Genoemd boek bevat een selectie van de papers van de internationale conferentie 'Ethical leadership: the Indian Way', van 9 tot 10 januari 2014 gehouden in Bangalore, India. De papers kennen een zestal brandpunten: 1) De spirituele impact van hindoeïstische, boeddhistische en christelijke tradities op de zakenwereld. 2) Spirituele bijdragen aan de theoretische en praktische vernieuwing van leiderschap. 3) De invloed van spiritualiteit en ethiek op de wijze waarop mens en organisatie zich engageren in vragen van duurzaamheid en rechtvaardigheid. 4) Hoopgevende ethische en duurzame modellen in de zakenwereld van India en Europa. 5) Spiritualiteit als bron van inspiratie voor ondernemers. 6) Indiase en Europese filosofieën van leiderschap vergeleken. De auteurs van de bijdragen gaan na wat ondernemers in India en Europa op het stuk van ethisch leiderschap kunnen bieden, specifiek in termen van welzijn, vrede en duurzaamheid. Deel I werpt licht op de thematiek van de bundel die bestaat uit achttien hoofdstukken. Deel II behandelt spiritualiteit als inspiratiebron voor leiderschap. Zsolnai (Universiteit van Boedapest) argumenteert zelf dat een spiritueel verlichte leider, niet zozeer redenerend vanuit een deel- maar vanuit een totaalperspectief, zichzelf verheft boven strikt eigenbelang ofwel winstmaximalisatie, en empathie voor anderen aan de dag legt. Ethisch leiderschap in de praktijk is het onderwerp van deel III. Neem een praktijk waarin er aandacht is voor *mindfulness* en geweldloosheid (*non-violence*). *Mindfulness* is in toenemende mate een sleutelcompetentie geworden van leiderschap; deze competentie rust leiders uit met bewustzijn, enthousiasme en goede moed. Niet zelden suggereren auteurs van de bijdragen dat spiritualiteit van hindoes en christenen het winstprincipe voorbij is – 'going beyond profit'. Dit, omdat zij beseffen dat een hogere macht in het geding is, omdat zij graag een relatie willen hebben met die goddelijke macht en omdat zij geloven dat deze macht zich positief verhoudt tot de wereld en hen die haar bewonen. Globaliter vinden zij dat een spiritueel gehalte een mens, c.q. een leider, in staat stelt om bewust en flexibel te zijn, om lijden

onder ogen te zien en aan te kunnen, om verder te kijken dat de neus lang is, om verbanden te leggen, om zo weinig mogelijk schade te berokkenen, om fundamentele vragen te stellen en om afwijkend, onconventioneel te durven handelen. Dit zijn kenmerken van de huidige Indiaas-Europese dialoog, die begon in de tweede helft van de 20e eeuw. Het is een opmerkelijke ontwikkeling, haast een paradigmashift in de oude business-ethiek, een accentverschuiving naar business-spiritualiteit. Leidinggevende ondernemers, noteert Luk Bouckaert (emeritus hoogleraar ethiek aan de KU Leuven en in 2000 initiator van het SPES forum, 'Spirituality in Economics and Society') blijken geïnteresseerd te zijn in Zen en andere meditatietechnieken. Zij stellen vast dat het model van de economische groei, zeg: de markteconomie, niet het gewenste doel behaalt; maximale realisatie van onze behoeften, voorkeuren en wensen is gewoon niet haalbaar. De gelukseconomie faalt. Moet ethiek de helpende hand bieden, kan zij gaten en leemten vullen? Om eerlijk te zijn, zo functioneert ethiek niet. Ethiek is niet instrumenteel; zij is niet waterdrager van een kopman. Primair zijn haar motieven en motivaties intrinsiek: het goede, rechtvaardige en eerlijke dat wij nastreven, is goed, rechtvaardig en eerlijk als zodanig, in en op zichzelf, én goed, rechtvaardig en eerlijk voor elk mens. Dit essentiële aspect krijgt het volle pond in de Indiase en Europese spiritueel-ethische benadering van leiderschap. Dit is de pretentie van het genoemde boek, een rijke, inhoudelijke, sensibiliserende bundel die de lezers bij de les houdt: ethiek in ondernemerschap en bedrijfsleven mag geen instrumentele ethiek (23-24) zijn of worden. Welnu, in deze val zullen ethisch-spiritueel getrainde leiders niet lopen; het *humanum* is hun (te) dierbaar. (JW)

Henk Manschot,
BLIJF DE AARDE TROUW.
Pleidooi voor een Nietzscheaanse
terrasofie. Vantilt 2016. 205 blz. €
19,95. ISBN: 9789460042902

Manschot is emeritus hoogleraar filosofie en ethiek, en oud-directeur van het Kosmopolis-Instituut aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. De woorden *terrasofie*

(aardwijsheid) en *kosmopolis* (wereldstad) zijn een indicatie van het aandachtsveld dat hij in het genoemde boek verkent. Hij heeft zijn leidmotief ontleend aan de Duitse filosoof Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844-1900), die honderdvijftig jaar geleden mensen probeerde wakker te schudden. 'De aarde is ziek en die ziekte heet de mens', riep hij hun toe. Tegenwoordig is ecologische crisis het woordpaar dat angst, beroering, onzekerheid of spanning wekt; deze crisis roept affecten op die zich normaliter niet voordoen in het dagelijks leven. Daarom dwingt zij ons om ons radicaal te bezinnen op een leven dat we altijd vanzelfsprekend vonden. Nietzsche liep volgens Manschot voorop in de zojuist kort aangeduide problematiek. Hij zocht de oplossing in een oproep: 'Blijf de aarde trouw', een zinnetje dat hij schreef in één van zijn bekendste werken, getiteld *Aldus sprak Zarathustra* (1885). Nietzsche werkte aan een driedelig filosofisch project. Hij wilde zich een levenswijze eigen maken die hem nauwer in contact bracht met de natuur (1), hij wilde een nieuwe filosofie ontwikkelen waarin niet de mens maar de aarde centraal staat (2) en hij wilde oude waarden vervangen door nieuwe: 'Umwertung aller Werte' (3). Bijzonder aan Nietzsche is dat hij zijn persoonlijke indrukken, intuïties en observaties verbond met fundamentele filosofische vragen en met kritiek op de moderne cultuur en levensstijl, kort samengevat in het adagium 'God is dood'. Hoe dan ook, Manschot koos Nietzsche als zijn compagnon bij zijn verkenningen van de relatie mens-aarde, die hij beschreef in zijn boek. In deel I werpt hij licht op Nietzsches experimentele levensstijl en in deel II op *terrasofie*, een handleiding voor een filosofie van de toekomst. Daarin trekken twee kernwoorden de aandacht, *Gaia* en *Antropoceen*. Klimatoloog James Lovelock muntte de term *Gaia* voor de

aarde; hij gaf ermee te kennen dat de aarde een complexe, levende entiteit is bestaande uit een web van met elkaar samenhangende en elkaar beïnvloedende ecosystemen, waarvan de aarde het grootste is. De aarde is echter ernstig aangetast door 's mensen uitbuitende handelwijze. Laten we hopen dat zij zich niet op ons gaat wreken! Geologische onderzoekers, zoals de Nederlandse geoloog en Nobelprijswinnaar Paul Crutzen, stelden vast dat van alle krachten op aarde mensen de grootste en meest invloedrijke kracht zijn

geworden, en dat heeft geleid tot een nieuwe fase in de evolutie van pleistoceen, holoceen enz., namelijk tot de fase die zij de doopnaam *Antropoceen* gaven, de fase van de *antropoi*, de mensen. Rond 1990 hadden *antropoi* / mensen piekervaringen en kwam de bewustwording op gang van hun niet aflatend ingrijpen in 'het systeem aarde'. VN-klimaatconferenties, te beginnen met die in Rio de Janeiro van 1992 en 2012, thematiseerden wereldwijde economische en technologische sprongen voorwaarts en luidden de noodklok. Manschot schrijft daarover: 'Samen met het begrip Gaia wordt de idee van het Antropoceen sindsdien omarmd door een interdisciplinaire gemeenschap van onderzoekers uit de z.g. "harde" wetenschappen en de menswetenschappen'. Met andere woorden, 'het systeem aarde' is een nieuw object, een bedreigd object, van studie geworden. Dat hebben ook die filosofen ingezien die de ecologische problematiek verbinden met een kritische analyse van het natuurbegrip van de moderniteit. Inspirerende denkers op dit terrein zijn, aldus Manschot, de Franse etnoloog en filosoof Bruno Latour, de Belgische wetenschapsfilosoof Isabelle Stengers en de Duitse cultuurfilosoof Peter Sloterdijk (162-163). Manschot leidt de lezers met een instructief en lezenswaardig boek naar deze terreinverkenner en dit nog nauwelijks ontgonnen terrein. Het verdient een breed publiek, van studentendispuut tot leesclub. (JW)

Philippe Lepers,
NIETZSCHE OVER JEZUS. Edelste mens, grote egoïst of idioot? Klement 2016. 271 blz.
€ 19,95. ISBN: 9789086871285

Philippe Lepers (1959) studeerde godsdienstwetenschappen en filosofie aan de KULeuven en promoveerde aan de Katholieke Universiteit, tegenwoordig Radboud Universiteit, Nijmegen, op een proefschrift gewijd aan religie en christendom in het vroege werk van Nietzsche (1844-1900). Nietzsche was een denker die verschillende reacties opriep. Van liberalisme, democratie en socialisme was hij afkerig. Het liefst wilde hij terug naar de door een verlicht despoot

geleide Griekse aristocratie. Ook wat Jezus betreft, schetste hij een grillig beeld: hij noemt hem in zijn vroege geschriften 'de edelste mens', een geniaal figuur, de tegenpool van de middelmatige, 'gemene' mens. In de middenperiode (1878-1881) typeert hij de profeet uit Nazaret als 'een grote egoïst', een man die zich hield voor Gods zoon en lid van Gods uitverkoren volk, zonder zonde, een waanvoorstelling volgens Nietzsche. In deze periode haalt hij minder edele trekken naar voren; Jezus zou te ernstig, te jong en niet al te intelligent zijn geweest, verstoken van fijnzinnige mensenkennis. In de periode van *Also sprach Zarathustra* (1882-1887) kenschetst Nietzsche Jezus als 'vrijwillige bedelaar', aantrekkelijk voor de lagere mens, zeg: de stille in den lande. Jezus was 'een vreedzaam mens en bergprediker, uit wiens ogen de goedheid zelf predikte', iemand die zich bekommerde om de armen (van geest). Jezus was 'een idioot', Nietzsches karakteristiek in *Der Antichrist* (1888), mogelijk aan het papier toevertrouwd onder invloed van Dostojewski. Hoe dan ook, naarmate hij zijn geschriften ontvouwt, daalt Jezus in Nietzsches achting, totdat er, aldus Lepers, 'een soort pathologisch geval overblijft dat op zich niet veel aandacht meer verdient, tenzij dan vanuit een soort psychologische of medische nieuwsgierigheid' (252). Een idee

Nietzsche misschien ingegeven door de hem naderbij sluipende 'Umnachtung' / zijn krankzinnigheid? Wie weet? Dit vermoeden laat Lepers echter achterwege. Meer voor de hand liggend is Nietzsches idee dat Jezus dogmatisch-apologetisch aan 'de waarheid' vasthield in plaats van aan het leven. Hoe je het wendt of keert, Nietzsche was een levensfilosoof. Om te leven wilde hij mensen toerusten met 'Wille zur Macht' ten einde voorbij de bestaande, zieltoegende mens en bij de *Übermensch* uit te komen. Niet om dé waarheid gaat het; waarheid heeft iets statisch, iets definitiefs, zelfs iets nihilistisch, en daar is de mens zelf niet direct bij betrokken, alleen *in abstracto*. Leven doe je persoonlijk; je bent er direct bij betrokken, *in concreto*. Lepers' boek is rijk aan nuancering en (daarom) boeiend om te lezen – een hoera voor het leven. (JW)

Leszek Kolakowski,
JESUS. Een apologetisch en
sceptisch essay. Klement 2016.
86 blz. € 16,95.
ISBN: 9789086871698

Genoemd essay is niet het enige dat de Poolse filosoof Kolakowski (1927-2009) aan Jezus en zijn cultureel-politieke betekenis heeft gewijd. Hij onderzocht het eigen karakter van Jezus' boodschap waardoor deze deel ging uitmaken van het onontwarbare netwerk dat een stevig stempel heeft gedrukt op ons culturele erfdeel, aldus Jacques De Visscher in inleidende opmerkingen. Kolakowski gaat voorbij aan historische studies en richt zich op Jezus als ervaringswerkelijkheid, zijn betekenis voor ons. Dat kan het mythische fenomeen Jezus zijn, de echte Jezus, de Jezus die in onze geschiedenis echt, werkelijk en onuitwisbaar aanwezig is, of de Jezus die ons is overgeleverd in allerlei verhalen en beelden. Zit je hem dicht op de hielen door je in het spoor van Rudolf Bultmann toe te leggen op 'ontmythologisering'? Kolakowski vindt dat een ontmythologiseerd, een areligieus, rationeel christendom niet bestaat. Een onwrikbare, eeuwige en altijd geldende christelijke boodschap laat zich niet ijken. Steeds weer moet men het oor te luisteren leggen en steeds dient zich een andere geluid of een andere ruis aan. Het *Verstehen* kent geen grenzen. Daarnaast is het goed om te bedenken dat ook moderne mensen de 'existentiële' betekenis van de christelijke boodschap kunnen aanvaarden. 'Het geloof is eerder een ontmoeting van de existentie met het Woord dan het aanvaarden van een aantal proposities' bijvoorbeeld uit de leer van Paulus door de ogen van Luther (59). Kom je nog dicht bij hem door je bij Jaspers in zijn discussie met Bultmann aan te sluiten? Volgens Jaspers mag je mythen niet uitzuiveren, maar moet je hen liever herwinnen en vernieuwen vanuit hun oorspronkelijke betekenis. Kolakowski roert in zijn essay meer kwesties aan, die te denken geven – over de relatie kerk en staat of over christelijke politiek. In een kort nawoord schrijft de Franse ideeënhistoricus Alain Besançon (1932) onder het kopje 'De Jezus van Kolakowski', dat Kolakowski (Erasmusprijs in 1983!) zich nadrukkelijk plaatst in de kritische en sceptische traditie. Leidraad van deze traditie is steeds de vraag 'Waarom is er iets en niet niets?' Spannend essay. (JW)

Antoon Van den Braembussche,
DE STILTE EN HET ONUITSPREKELIJKE.
Over beeldcultuur, kunst en mystiek. EPO 2016.
175 blz. € 20,00. ISBN: 9789462670839

Mensen worden tegenwoordig constant overspoeld met beelden; een ware 'beeldenstorm' woedt. Deze verblindt het oog. Tot overmaat van ramp gaat de beeldenstorm gepaard met geluidsoverlast. Die verdooft het oor. De auteur constateert dat allerlei tegenkrachten van stilte zijn gemobiliseerd, zoals stiltehoeves en stiltegebieden, terwijl steeds meer personen aan yoga, tai chi en meditatie doen – een cultuur van de stilte dient zich aan. Hij verkent een terrein dat door de intense technologische en wetenschappelijke vooruitgang op de achtergrond en in de vergetelheid is geraakt, en haalt de Franse filosoof Henri Bergson aan. Deze waarschuwde reeds in 1932 dat genoemde vooruitgang een evenredig 'supplement van de ziel' vereist, een mystiek die in staat stelt de techniek te dragen en in goede banen te leiden. Meer dan ooit is een inhaalbeweging nodig. 'Over deze inhaalbeweging gaat dit boek' (12). Hierbij is de band tussen het sublieme in de kunst (deel I) en de mystieke ervaring in Oost en West (deel II) een sterke krachtlijn en een stevige pijler voor de toekomst. Beelden zijn in de huidige verblinde en verdoofde cultuur meer en meer afgevlakt, zonder diepte of geheim. En toch blijft het sublieme als 'het tonen van het ontoonbare' (Lyotard) potentieel aanwezig. Het kan zich tonen als een angstwekkend of bevrijdend fenomeen. Neem de foto van het Afghaanse meisje Bibi Aisha op de World Press Photo van 2010, uitgehuwelijkt op 14-jarige leeftijd, voortdurend mishandeld door echtgenoot, ontsnapt, door politie gepakt en teruggegeven aan haar familie, uit weerwraak door echtgenoot en schoonfamilie naar de bergen gesleept, 'waar zij haar neus en oren afsneden en haar voor dood achterlieten'. Bibi Aisha werd gered door hulpverleners en Amerikaanse militairen. De foto werd in een mum van tijd een universeel icoon voor de verdediging van vrouwenrechten, steeg boven zichzelf uit, kreeg een dimensie van 'immanente transcendentie' en toonde in een on-middel-lijk 'iets wat niet langer voor woorden vatbaar is'. Dit onvatbare en ondoorgrondelijke beeld had een blijvende impact. Wittgenstein zou zeggen: 'Er bestaan stellig onuitsprekelijke zaken. Dit toont zich, het is het mystieke' (97). Nergens is zo veel over stilte en het onuitsprekelijke

geschreven dan in de mystiek. Denk aan de diepzinnige mysticus Pseudo-Dionysius de Areopagiet (Syrië, 5e eeuw), een neoplatoons-christelijk denker, die liet uitschijnen (zijn pseudo!) dat hij de door Paulus bekeerde Areopagiet in Athene was (zie Handelingen 17:34). Volgens hem kan men het goddelijke slechts ervaren in het diepste stilzwijgen. De mysticus pleegt te zeggen dat niet via taal maar alleen via stilte de mystieke eenheidservaring in haar geheel kan worden overgedragen. Het gaat om een spreken in, door en dankzij de stilte. God is degene die aan alles voorbij is. Hij is bij Pseudo-Dionysius de oorzaak, het Ene, dat alles in beweging heeft gezet, maar zich niet terugtrekt. Hij blijft verantwoordelijk voor het zijn en is er onverbreekbaar bij betrokken. Het Ene dat Dionysius God noemde, overstijgt elk zijn. In deze trant dacht ook de dominicaan Meister Eckhart (1260-1328), een laatmiddeleeuws theoloog en filosoof wiens werk wordt gezien als hoogtepunt van de Rijnlandse mystiek en de

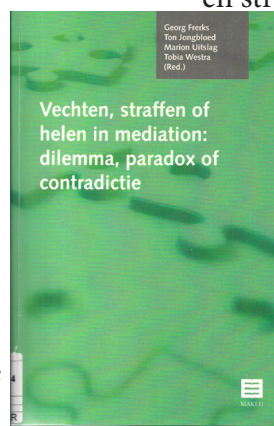
negatieve theologie (wel kunnen zeggen wat God niet is, maar niet wat hij wel is). Hij bestudeerde Plato, Aristoteles, Seneca, Averroës, Avicenna en Maimonides en voelde zich verwant met Dionysius de Areopagiet, Albertus Magnus en Thomas van Aquino. Net als bij Dionysius is God aanwezig in alle zijnden, maar overstijgt tegelijk de zijnden.

Niettemin hamert Eckhart het erin: God is onuitsprekelijk, naamloos, onbenoembaar en onverwoordbaar. Leidt dit alles, leiden deze paradoxen ergens toe? Ze leiden tot *unio mystica*: de eenheid van God en ziel, tot afbouw van binaire tegenstellingen, tot non-dualiteit, einde van het verschil, de differentie. Antoon Van den Braembussche zet de lezers op raadselachtige wegen met paradoxale wegbewijzing: het is noch dit, noch dat. Zijn boek is een uitnodiging aan de lezers in de huidige versnipperde wereld te blijven zoeken en verlangen naar eenheidservaringen, naar, indien mogelijk, *unio mystica*. (JW)

GESCHIEDENIS, MAATSCHAPPIJ, POLITIEK

Georg Frerks, Ton Jongbloed, Marion Uitslag & Tobia Westra (red.),
VECHTEN, STRAFFEN OF HELEN
IN MEDIATION. Dilemma, paradox of
contradictie. Maklu 2016. 166 blz. € 27,50. ISBN:
97890466608142

Mediation kwam overwaaien uit Amerika, waar het in de vorige eeuw een nuttig alternatief bleek te zijn voor een juridische benadering van geschillen. Het beperkte zich gaandeweg niet tot de rechtbank, maar werd ook ingezet bij buurt-, wijk- en andere conflicten. *Mediation* was/is anders dan rechtspraak, arbitrage en bindend advies, het is een alternatieve handelwijze waarin een derde persoon bijspringt om komaf te maken met geschillen. *Mediation* heeft drie kenmerken: zelfbeschikking, communicatie tussen de betrokkenen met steun van een derde en de inhoud van een geschil waarover de betrokkenen ruzie hebben, een vechtscheiding bijvoorbeeld. Men kan globaal onderscheid maken tussen oplossende en transformatieve *mediation*. Bij de

eerste is de aandacht gericht op de inhoud van het geschil en is het de taak van de mediator het op te lossen. Bij transformatieve *mediation* staan de zelfbeschikking van en de communicatie tussen de betrokkenen centraal. Een *mediator* helpt hen om zelfbeschikking en communicatie te (her)vinden. Genoemde bundel bevat dertien opstellen waarin de auteurs aan de ene kant de spanning belichten tussen een sterke neiging tot vechten en straffen, en aan de andere kant in de weer zijn met de noodzaak om te bemiddelen en te helen. 'Vaak wordt vergeten dat het bij conflicten en geschillen van groot belang is ruimte te creëren voor verzoening en heling, om zo ook een toekomstbestendige oplossing te bewerkstelligen' (9). Eén van de opstellen gaat over rouw en verzoening bij vechtscheiding. Een therapeutisch traject wordt uitgezet, waarbij vooral wordt gekeken 'naar het moment waar de relatie is gaan schuiven'. Dan kan het gesprek, dat al veel eerder had moeten worden gevoerd, plaatsvinden. Dit is echter iets wat een cultuur met een zwaar accent op juridische processen en bevrediging van economische behoeften, kortom een geïndividualiseerde cultuur, dreigt te miskennen. Niet zelden is de probleemoplossende stijl van *mediation* onderdeel van de dominante

(westerse) cultuur van individualistische drijfveren, economische doelstellingen en juridische controle. De auteurs prefereren een humaan-relationeel boven een individueel wereld- en mensbeeld. Zij verdedigen de stelling dat een mens er normaliter naar verlangt om autonoom en met zelfvertrouwen te beschikken over het leven (zelfbeschikking) en om bruggen te slaan naar anderen (communicatie), een hele opgave in diverse praktijken. Plaats en positie van *mediation* en *mediator* zijn in

de regel een klein koud front van menselijke conflicten en geschillen; noem het 'bivakkeren in ingewikkeldheden'. Meestal is er gelukkig een weg om (weer verder) te gaan. Dat is de hoopgevende les van een bundel die juristen, hulpverleners, leraren, pastores, werkers in de gezondheidszorg en anderen van pas kan komen, in het bijzonder bij hun streven slachtoffers van controverses weer op de been te brengen. (JW)

TIJDSCHRIFTEN

FILOSOFIE MAGAZINE. Postbus 57191, NL-1040 BB Amsterdam December 2016.

In het decembernummer trekken drie bijdragen de aandacht: 1) Eindredacteur Florentijn van Rootselaar schreef 'Literatuur leert ons leven'. Hij is van mening dat literatuur net als filosofie de wereld opent, wat hij illustreert aan de hand van een morele vertelling, 'Het meisje met de zwavelstokjes'. 2) In een interview vertelt filosoof en schrijver Joke Hermsen over de kracht van verhalen. Zij legt de nadruk op creatieve vaardigheden als vertellen en verbeelden, omdat wij, zegt zij, in de 21e eeuw steeds meer moeten concurreren met de dingen. Neem robots en computers. Deze nemen functies van ons over, maar missen creatieve en sociale vermogens. Daarop moet het onderwijs inspelen; het moet nieuwe vermogens trainen, die apparaten niet hebben. Het belangrijkste is creativiteit ofwel het scheppen van het onverwacht en onberekenbaar nieuwe. 3) Arjen Kleinherenbrink, als filosoof verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen, geeft commentaar op Donald Trumps verkiezing tot de president van de Verenigde Staten, als opvolger van Barack Obama. Hij grijpt terug op Socrates. De filosoof van het oude Athene had een pessimistische kijk op de democratie, al meende hij dat leven in een democratie 'aangenaam, vrij en zalig' is. Hij was voorstander van een filosofenregering en vreesde dat een democratie stuk zou lopen op het vrijheidsideaal. De vrijheid transformeert elke democratie vroeg of laat tot 'de meest volledige en grimmige verknechting' die er mogelijk is, en dat is de dictatuur – de implosie van het vrijheidsideaal. (JW)

HISTORISCH NIEUWSBLAD. Postbus 57191, NL-1040 BB Amsterdam December 2016.

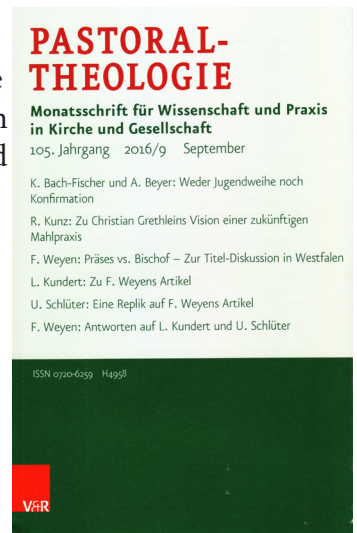
Terrorisme is het onderwerp van het dossier. De redactie knoopt aan bij een golf van terreur die tegen het einde van de 19e eeuw Europa overspoelde. Politieke activisten kregen door dat een aanslag op weerloze burgers een effectief pr-instrument is. Geweld werd gebruikt voor de goede zaak, noteert Afke van der Toolen, schrijver en journalist. Op 7 november 1893 sloeg Santiago Salvador, een alcoholsmokkelaar en anarchist, in het Gran Teatre del Liceu in Barcelona toe. Hij beschouwde het luxe operahuis als oord van ongelijkheid, rijkdom en onderdrukking. 's Avonds 7 november 1893 stond de opera *Guiglielmo Tell / Willem Tell* van Rossini op de rol. Wilhelm Tell was de mythische Zwitser die weigerde de Habsburgers de nodige eer te bewijzen. Hij werd gedwongen een pijl af te schieten op een appel op het hoofd van zijn zoontje en groeide uit tot een held met wie iedere serieuze anarchist zich graag identificeerde. Tijdens het tweede bedrijf kwam Salvador in actie. Hij gooide een bom naar beneden tussen het publiek; de explosie doodde 20 toeschouwers en verwondde tientallen. Salvador: 'Mijn doel was de verspreiding van terreur en angst'. De bomaanslag was een 19e-eeuwse uitvinding, die werd geperfectioneerd door Russische revolutionairen. Van hen was Volkswil de groep die vooropliep. Hun eerste doelwit was tsaar Alexander II, een telg van de Romanow-dynastie. Het succes van Volkswil oogstte bijval onder andere anarchist. Zij streefden net als Volkswil en net als Karl Marx naar radicale maatschappelijke verandering. De eerste golf van geweld voltrok zich als volgt: 7 november 1893, aanslag in het Gran Teatre Barcelona, 20 doden; 9 december 1893, aanslag in het Franse parlement, 20 gewonden; 12 februari 1894, aanslag

in het Café Terminus in Parijs, 1 dode; 24 juni 1894, moordaanslag op de Franse president Carnot; 7 juni 1896, aanslag op een rooms-katholieke processie in Barcelona, 7 doden; 8 augustus 1897, moordaanslag op de Spaanse premier Cánovas; 10 september 1898, moordaanslag op de Oostenrijkse keizerin Elisabeth; 29 juli 1900, moordaanslag op de Italiaanse koning Umberto; 31 mei 1906, aanslag tijdens de bruiloft van de Spaanse koning Alfonso XIII, 25 doden; 1 februari 1908, moordaanslag op de Portugese koning Carlos en 18 maart 1913, moordaanslag op de Griekse koning George I. Theoreticus van het anarchisme was de Fransman Pierre-Joseph Proudhon, bekend om zijn boek *Wat is eigendom?* (1840). Eigendom is diefstal, aldus Proudhon. Industrialisatie en kapitalisme brachten een paar enkelingen enorme welvaart maar het merendeel van de bevolking armoede. Proudhon is voor het vormen van kleinschalige, coöperatieve gemeenschappen en tegen geweld. Anderen drukten zijn spoor, onder hen de Rus Mikhail Bakoenin. Hij was daadkrachtiger dan Proudhon: 'Nu moeten wij met z'n allen uitvaren op stormachtige revolutionaire zeeën', schreef hij in 1870. De Rus bedacht een nieuwe strijdkreet: 'de propaganda van de daad'. Een standaardwerk is *Theater van de angst*, geschreven door Beatrice de Graaf (2010).

Interessant is verder een artikel over de 12 apostelen. Het is ook van de hand van Afke van der Toolen. Hebben zij eigenlijk wel bestaan? Wie waren deze bijna 'mythische figuren'? Zelfs de vier evangeliën zijn niet ondubbelzinnig over de precieze identiteit van de twaalf. Jezus heeft als historisch figuur zeker bestaan. Dit bevestigen ook niet-christelijke bronnen, maar bewijzen ontbreken bij de apostelen: Andreas, Bartelomeüs, Filippus, Jacobus de rechtvaardige, Jacobus de meerdere, Judas Iskariot, Johannes, Judas Taddëüs, Matteüs, Petrus, Simon en Thomas. Verder dan gissingen komen onderzoekers niet. Simon de Zeloot bijvoorbeeld wordt in het Nieuwe Testament genoemd, maar krijgt geen verhaal. Hij zou na de dood van Jezus door Perzië zijn getrokken en daar in stukken zijn gezaagd. De meest aandachttrekkende leerling van Jezus was Petrus. In feite was hij de woordvoerder van de apostelen. Rooms-katholieken zien Petrus als leider van de christenen, merkt Van der Toolen op. (JW)

PASTORALTHEOLOGIE. Monatsschrift für Wissenschaft und Praxis in Kirche und Gesellschaft. Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, Theaterstr. 13, D-37073 Göttingen 2016. ISSN: 0720-6259

Het zal niet zo vaak gebeuren dat iemand die vooral in ecclesiologie en oecumene geïnteresseerd is, uitgerekend in een gerenommeerd praktisch-theologisch tijdschrift vindt wat hij zoekt. Het nummer 2016/9 van 'Pastoraltheologie' vormt wat dit betreft, een uitzondering. Van de zes artikelen in dit nummer gaan er vier over de kwestie 'preses of bisschop?' en één over het avondmaal. Om met het laatste te beginnen: Ralf Kunz bespreekt het in 2015 uitgekomen boek van Christian Grethlein, hoogleeraar praktische theologie te Münster, *Abendmahl feiern in Geschichte, Gegenwart und Zukunft*. Daarin pleit Grethlein voor een open maaltijd in plaats van een cultisch ritueel. Het eerste ligt volgens hem in het verlengde van de maaltijden die Jezus met verschillende mensen heeft gehouden, het laatste beschouwt hij als een contextualisatie uit een verleden tijd. Een centraal criterium, ook wat de vormgeving en de duiding van het avondmaal betreft, is voor Grethlein steeds de 'communicatie van het evangelie'. In zijn recensie plaatst Kunz het pleidooi van Grethlein op de voorgrond. Enigszins chargerend zegt hij dat de titel van het boek eigenlijk had moeten luiden: 'Warum das Abendmahl vom Tisch muss und doch nicht tabula rasa herrscht.' – Het onderwerp van vier artikelen is het ambt van de preses respectievelijk bisschop vanuit protestants oogpunt. De aanleiding van deze discussie vormt een motie die in de ('unierte') landskerk van Westfalen bij de synode is ingediend om de titel 'preses' te vervangen door de titel 'bisschop'. Het voornaamste argument van de voorstanders is dat vele geseculariseerde tijdgenoten niet meer weten wat ze zich bij een 'preses' moeten voorstellen, als die bijvoorbeeld na een vliegtuigramp in het openbaar

optreedt. Daarentegen zouden ze in het geval van een 'protestantse bisschop' direct weten: dat is de protestantse pendant van de katholieke bisschop en dus een hoge representant van de protestantse kerk. Dit laatste is voor de tegenstanders juist het probleem. Zij redeneren vooral historisch (de 'bekenkende Kirche' verzette zich ooit tegen een 'Reichsbischof'), antihiërarchisch en antikatholiek.

Ook voor de voorstanders gaat het trouwens niet om apostolische successie of een 'geldige' ordinatie respectievelijk wijding. En het lijkt dat zij het er ook over eens zijn dat – op de basis van het algemene priesterschap van de gelovigen – er tussen het ambt van de predikant en dat van de bisschop/preses geen principiële verschil is. (HH)

IMPRESSIES

De Thesenanschlag een mythe? door Dick Wursten

Op 8 november 1961 hield prof. dr. Erwin Iserloh, kerkhistoricus en reformatiedeskundige van de Katholieke Universiteit van Trier, in Mainz een toespraak onder de titel *Luthers Thesenanschlag: Tatsache oder Legende?*. Hij toonde in een strak opgebouwd betoog aan dat de laatste optie eigenlijk veel betere papieren heeft dan de eerste.¹ Zijn lezing sloeg in als een bom. Logisch. Het oerfeit van 'De Reformatie' werd ontkend, en dat nog wel door een rooms-katholieke geleerde! Je zou voor minder. Tot dan had niemand eraan getwijfeld dat het toch wel ongeveer zo gegaan zou zijn, hoezeer de appreciatie ervan ook verschilde. Er waren gravures van, het stond in elke biografie, en het was verfilmd, verschillende keren zelfs. Professor Iserloh wees er echter op dat Luther zelf er nooit iets over heeft gezegd, terwijl hij toch behoorlijk openhartig was over zijn leven en een goed gevoel had voor 'sterke verhalen'. Verder zijn er geen ooggetuigenverslagen bekend en vertelt eigenlijk niemand het verhaal, voordat het – na Luthers dood – uit de doeken wordt gedaan door Melanchthon. Ook is er geen gedrukte versie van de thesen bekend uit Wittenberg zelf en zo meer. Toen de storm wat ging liggen – maar dit heeft lang geduurd en eigenlijk is het nog niet voorbij – bleek het wel een vruchtbare onderzoeksthese. Zelfs als je haar enkel hypothetisch aanvaardt, opent ze al nieuwe perspectieven. Door het verdwijnen van de uit het centrum van de aandacht valt er namelijk

plotseling veel meer licht op wat er nog meer (of juist wel) gebeurd is rondom die bewuste 31ste oktober in 1517. Dat Luther op die dag een brief heeft verstuurd naar de aartsbisschop van Mainz (de verantwoordelijke voor de Jubileumaflaat) bijvoorbeeld. Die brief was altijd al wel bekend, maar eigenlijk nooit echt uit de schaduw van de *Thesenanschlag* geraakt. Men beschouwde hem als een bijzaak: 'O ja, dat heeft Luther ook nog gedaan.' In dat schrijven doet Luther echter een dringende oproep aan zijn kerkelijke superieuren om de aflaatpredikers tot de orde te roepen. Bij die brief voegt hij zijn *disputationes* over de aflaat, waarnaar hij in een postscriptum verwijst. Hij zond die brief op de vooravond van Allerheiligen naar de aartsbisschop, en in cc naar zijn eigen bisschop (Hieronymus Schultze). Geen nieuws dus voor Luthervorsers, maar nu is het geen *fait divers* meer, maar een daad met een heel eigen nader te bepalen gewicht. Zelfs de historici die volhouden dat Luther (of waarschijnlijker, de pedel van de universiteit) wel zoiets heeft gedaan, geven nu toe dat het bekendmaken van de stellingen niet een 'publieke actie' was, maar dat het gaat om het publiceren *ad valvas* van een aankondiging van een debat over 95 academische stellingen. Nu het klassieke vertelraam aan stukken ligt, wordt ook duidelijker wat Luther eigenlijk beoogde met die bonte opsomming van stellingen *over* de aflaat. Niet dus een vlammende publieke aanklacht tegen een corrupte kerkelijke boetepraktijk van een failliete kerk (zo het standaard vertelraam), maar een oproep tot debat onder *theologen*, precies wat in de inleidende paragraaf boven de thesen al vijf eeuwen te lezen viel:

Amore et studio elucidandae veritatis haec subscripta disputabuntur Wittenbergae, Praesidente R. P. Martino Luther, Artium et S. Theologiae Magistro eiusdemque ibidem lectore Ordinario. Quare petit, ut qui non possunt verbis praesentes nobiscum disceptare, agant id

¹De toespraak verscheen in druk in 1962. Na de enorme commotie en het heftige debat dat volgde publiceerde Iserloh in 1967 een uitgebreidere versie met resumé van alles wat er aan nieuwe kennis en inzichten bijgekomen was. Het vraagteken is uit de titel verdwenen. Iserloh weet het nu zeker: 'Luther zwischen Reform und Reformation: Der Thesenanschlag fand nicht statt'.

literis absentes. In nomine domini nostri Iesu Christi.
Amen.

[Uit liefde voor de waarheid en ijver om die helder te krijgen, zal te Wittenberg onder leiding van de eerwaarde pater Maarten Luther, magister in de Kunsten en Heilige Theologie en gewoon hoogleraar aldaar, gedisputeerd worden over de onderstaande stellingen. Hij verzoekt degenen die niet in de gelegenheid zijn om met ons hierover persoonlijk te discussiëren, un mening schriftelijk aan hem kenbaar te maken. In naam van onze heer Jezus Christus, amen.]

Prof. dr. Martin Luther wilde dus graag met zijn collega's van gedachten wisselen over het thema van boete en aflaat, op grond van de door hem opgestelde stellingen. Op het scherp van de snede, dat wel, maar op zich doodnormaal. In woord- en wederwoord zouden zij dan op zoek kunnen gaan naar de 'virtus' [draagwijdte, kracht, rechtsgrond] van de aflaten, zoals de eerste Bazelse druk heel precies toevoegt. Deze niet onbelangrijke maar geografisch beperkte oproep werd iets anders, toen zijn vrienden de stellingen toevertrouwden aan de drukpers. Door de vermenigvuldiging werden de in de thesen vervatte gedachten snel ver buiten Wittenberg bekend. Zo ontvangt Erasmus begin maart 1518 in Leuven een exemplaar via zijn Bazelse connecties en stuurt die zonder commentaar door naar zijn vriend, Thomas More in Londen. Door deze publicatie werd de indruk gewekt dat de in de stellingen vervatte gedachtenexperimenten weloverdachte en uitgekristalliseerde meningen van Luther waren. En dat waren ze niet. Ze waren ook niet rijp voor publicatie, zegt Luther zelf, bijvoorbeeld in een brief aan zijn vriend en collega Christoph Scheurl, begin maart 1518. Sommige waren behoorlijk uitdagend geformuleerd en zochten de grenzen op van wat kon worden gezegd, zoals goede stellingen betaamt. Luther heeft daar in zijn latere verdediging ook herhaaldelijk op gewezen. In zekere zin is het dus correct, als een recente biograaf Luther een 'accidental revolutionary' noemt (Scott Hendrix). Ik ben mij ervan bewust dat dit ook een framing van de feiten is, maar deze is in elk geval minder fictief dan het standaard narratief. Deze correctie op het gangbare beeld is ook meer dan marginaal. Het verandert de blik op wat

Luther deed en op wat hij wilde. Ook worden de reacties – en het uitblijven van reacties – op de stellingen op een andere manier gekaderd. Luther wilde einde 1517 niet de corrupte kerk aanklagen en daarbij 'tot op het bot' gaan. Neen, hij had een veel bescheidenere agenda. Hij wilde vooral dat de kerkelijke overheden (bisschop en aartsbisschop) in actie zouden komen om de *praktijk* van de aflaatverkopers deftig te reguleren. En daarnaast wilde hij dat de theologen van de regio, waar de aflaatpredikers actief waren, met hem in debat zouden gaan op zoek naar de grond en grenzen van de kerkelijke leer *over* de aflaat. Zo zou willekeur voortaan uitgesloten zijn. Die leer was ook nog niet definitief in kerkelijke wetgeving vastgelegd. Hierover was dus nog discussie mogelijk. Kerk en universiteit – samen de hand aan de ploeg om de toestand van de kerk te verbeteren. Het onderwerp (boete, aflaat, sacrament) raakt wel aan de essentialia van de kerk, haar zelfbeeld en identiteit, maar op dat moment opereert Luther nog volledig *binnen* de Kerk en gaat hij ervan uit dat de noodzakelijke 'reformatie' kerkbreed zal worden gedragen. Dit traject kende maar beperkt succes. Zijn eigen bisschop veroordeelde hem niet, maar vroeg hem wel zich rustig te houden. Toch gaf hij na enig aandringen wel zijn 'imprimatur' voor de publicatie van de *Resolutiones*, waarin Luther de stellingen uitgebreid toelicht en verdedigt tegen allerlei aanvallen, die al snel de ronde begonnen te doen. Tevens gebeurt er dan in de marge van deze discussie iets anders. Dat er iets aan de hand was rondom Luther, en dat het met die aflaten te maken had, was ook buiten de kringen der clerici en academici bekend geworden. Alleen deden daarover allerlei Indianenverhalen de ronde. Ergens begin 1518 besluit Luther dat ook 'het gewone volk' recht heeft te weten wat er aan de hand is. Hij besluit een kort pamflet te schrijven in het Duits, waarin hij puntsgewijs en in eenvoudige taal uiteenzet wat er mis is met die aflatenhandel: *Sermon von der Ablass*. Dit geschrift wordt massaal gedrukt, verspreid en vertaald. Nu is Luther een BD (Bekende Duitser) en wordt al snel een held, vooral omdat hij zijn visie glashelder formuleert én de aanval en de satire niet schuwt. Enig populisme is Luther niet vreemd. Rondom deze volksheld beginnen dan al lang sluimerende (sociale en politieke) spanningen plotseling te katalyseren. Enkele jaren later staat Noordwest-Europa in brand.

Even in de schoenen van Spinoza staan door Huub Vogelaar

Het jaar 2016 stond in het teken van grote geesten als Erasmus, Thomas More, Christiaan Huygens en Maarten Luther, met wie het herdenkingsjaar der Reformatie al op 1 november begon. Deze column gaat over een andere grote geest, de Portugees-Joodse filosoof Benedictus de Spinoza (Amsterdam 1632 - Den Haag 1677). De aanleiding is een bezoek deze zomer aan het Spinozahuis in Rijnsburg, gewijd aan deze grote denker. Graag wilde ik naar dit kleine museum toe na het lezen van de psychologiserende roman *Het Raadsel Spinoza* (2012) van de bekende Amerikaanse psychiater Irvin D. Yalom, die de plot voor zijn boek vond in het Spinozahuis. Om daar even in zijn schoenen te staan, om wat dichterbij de mens Spinoza, zijn denken en zijn wereld te komen.

Het is een vorm van filosofische archeologie.

Behalve scherp geometrisch denker en kundig lenzenlijper was Spinoza ook vluchtelingenkind, verbannen uit zijn Sefardische synagoge en de stad Amsterdam, republikein, gevaarlijk voor kerk en openbare orde (zo meende men) en bovenal rustzoeker.

Er bestaan heuse Spinoza excursies, die langs alle onderkomens en monumenten van Spinoza in Amsterdam, Rijnsburg, Voorburg en Den Haag voeren. En wie echt op safari wil, zou ook naar Ouderkerk (onderdak bij dopers gezin en de Joodse begraafplaats, waar zijn ouders begraven liggen), Schiedam (op de vlucht voor de pest) en Utrecht (het Franse legerkamp) moeten gaan. Een bezoek aan Rijnsburg en Voorburg leek mij een mooi begin. Volgens Erik Bindervoet kom je in Rijnsburg nog het dichtst bij Spinoza's aanwezigheid in de buurt. In het daglonershuisje ziet hij een heel universum met een filosofisch programma opgesloten zitten. Over Spinoza schreef hij voor tieners (en volwassenen) een prachtig boek met heel veel leuke illustraties, getiteld: *Spinoza's achtbaan* (Wereldbibliotheek, 2014).

Spinoza leefde in de Gouden Eeuw van de jonge Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Dat

klinkt fraai, maar slechts een minderheid was echt in goeden doen. Feitelijk was het land na de vrede met Spanje in 1648 vaak in oorlog met Engeland en in 1672 (het zogeheten Rampjaar) bezetten Franse troepen van Lodewijk XIV bovendien een groot deel van de Republiek. Daarnaast sloeg de pest regelmatig hard toe.

Rijnsburg

Het huisje waar Spinoza van 1661 tot 1663 verbleef, staat in het dorp Rijnsburg nabij de stad Leiden. Destijds was dit dorp een vrijplaats voor collegianten, een bonte verzameling van ondogmatische protestanten, onder wie hij reeds in Amsterdam goede vrienden had. In Rijnsburg was destijds hun landelijke hoofdkwartier, maar het is niet bekend of Spinoza hun bijeenkomsten bijwoonde. Ook de hoofdbewoner van het pand,

drogist-chirurgijn Herman Hooman, was collegiant. Ooit lag dit daglonershuisje vrij afgelegen, maar nieuwbouw heeft het museum intussen ingesloten. Boven de deur wappert een witte vlag met de beeltenis van Spinoza en om binnen te komen dient een traditionele deureklopper, wat ik wel gepast vind. Rechts liggen de twee (vermoedelijk) door Spinoza gehuurde vertrekken, waar ik als het ware even in de schoenen van de grote filosoof stond en met hem kon meekijken. Hier gebeurden dus het nadenken, lezen, lesgeven (over René Descartes), schrijven met een ganzenpen of efficiënt lenzen

slijpen voor optische instrumenten. De ruimtes ervaar ik als klein en duister en dan is zijn ledikant nog weggelaten, maar zelf zat hij er blijkbaar niet mee, want hij schrijft "Ik breng mijn dagen niet zuchtend door, maar in rust en geluk". Tijdens het bezoek nam mijn bewondering toe voor de *philosophus opticus*, die als oude jonge man van 44 stierf aan de gevolgen van tuberculose. In zijn kleine kamer schreef hij een inleiding op het denken van zijn filosofische voorganger Descartes en begon hij aan zijn beroemde *Ethica*, dat eerst na zijn dood kon worden uitgegeven. Nadat de gastheer van het museum een paar vensterluiken

had geopend, viel er meer licht op portretten, facsimile brieven en de gereconstrueerde bibliotheek van Spinoza met 160 leren of perkamenten banden. De kast bevat niet de originele exemplaren van Spinoza, maar wel dezelfde titels uit zijn tijd. Enkele boeken heeft men nog niet kunnen terugvinden. De exacte lijst is na zijn overlijden nauwkeurig door een notaris in Den Haag opgemaakt. De

boeken staan niet systematisch maar naar formaat gerangschikt en soms worden deze oude boeken zelfs nog geconsulteerd, aldus de gastheer. Naar onze normen is het eigenlijk een kleine bibliotheek, maar het was destijds toch een redelijk grote verzameling, veelal verkregen als cadeaus, want rijk was Spinoza nooit en wilde hij ook niet zijn. Spinoza hield duidelijk van boeken. Opmerkelijk is dat er in de 17de eeuw maar liefst 400 boekwinkels in Amsterdam waren. Je kocht meestal ook geen boek maar losse planovellen, die vervolgens door de drukker werden ingebonden. Op het titelblad moest wel voor de eventuele koper de inhoud vermeld staan. Vandaar de soms ellenlange titels. Zo telt de titel van Spinoza's boek over de filosofie van Descartes wel 34 Latijnse woorden.

In de kleinste kamer staat een kopie van de slijpmolen waarmee Spinoza werkte. De rest van het huisje is beneden en boven sober, maar aangenaam en informatief ingericht met beelden, brieven en teksten, zoals een echte brief aan Leibniz, de banvloek uit 1656 in het Portugees, een plakkaat uit 1678 met een verbod op zijn Postume Werken en een gastenboek met als meest bekende bezoeker Albert Einstein, die nadien een gedicht over hem schreef. Boven spelen enkele video's over Spinoza. Ik vernam ook dat sommige inwoners van het huidige protestants-christelijke Rijnsburg het Spinozahuis nog steeds mijden vanwege zijn (vermeende) verdorven atheïsme.

Voorburg

Van Rijnsburg verhuisde Spinoza in 1663 naar het dorpje Voorburg tegen Den Haag, waar

hij kamers huurde bij collegiant en glazenmaker-schilder Daniel Tydeman. Eigenlijk is hier niet veel over Spinoza terug te vinden, maar zijn (vermoede) huisje op Kerkstraat 39 ligt vlakbij de verbindingen over water, zodat bezoekers uit Amsterdam, Leiden of het buitenland eenvoudig gebruik konden maken van de trekschuit. Zelf heeft hij nog maar een enkele keer van deze waterbus gebruik gemaakt. Wie oplet, ontdekt op de gevel van de Huygens apotheek op de Herenstraat schuin tegenover de kerk de twee medaillons van Benedictus de Spinoza en Christiaan Huygens, Nederlands beroemdste natuurwetenschapper.

Met zowel Huygens als zijn oudere broer Constantijn had Spinoza contact. Huygens noemde hem 'de jood', 'de jood uit Voorburg' of 'de Israëliet', maar nooit met zijn naam. We weten dat Spinoza soms het vlakbij zijn huisje gelegen mooie buiten Hofwijck van de bekende Haagse familie Huygens bezocht. Huygens roemt de kwaliteit van Spinoza's lenzen en de broers delen met hem het ambacht van lenzenslijper. Opmerkelijk is dat de tentoonstelling van dit jaar over Christiaan

Huygens op kasteeltje Hofwijck rept van een poging van Spinoza om meer over het geheim van Constantijns slijpkunst te weten te komen en dat Erik Bindervoet in zijn boek daarentegen spreekt van een poging van 'bedrijfsspionage' (blz. 101) door Constantijn, als hij Spinoza thuis opzoekt. In de lente van 2016 werd door de wethouder van Voorburg nog een informatiebordje over Spinoza bevestigd aan de gevel van het huisje in de Kerkstraat. Naast Huygens probeert Voorburg ook met Spinoza als uithangbord meer bezoekers te trekken. Van Spinoza is bekend dat hij pijp rookte en bier dronk. Dit voorjaar werd er in Rijnsburg zowaar een naar hem vernoemd bier gelanceerd.

Spinoza's schaakspel

De boedelbeschrijving van Spinoza bevatte behalve boeken ook meubels, gereedschap en kleding. De rubriek 'Houdtwerck' vermeldt onder meer:

"Een schaakspelletje in een sackje gebonden". Niet eerder had ik gelezen dat Spinoza schaakte, en dit nam hem voor me als schaakspeler in. De Engelse auteur Margaret Gullan-Whur refereert aan het schaakspel in haar biografie *Spinoza, een leven volgens de rede* (2000) tijdens Spinoza's eigenaardige bezoek in 1773 aan de door Franse troepen bezette stad Utrecht. In het militaire kamp, schrijft zij, "waar het zwaar religieuze gekift had plaatsgemaakt voor muziek, mime en het schaakspel – misschien leerde hij dat laatste hier" (blz. 290). Het religieuze gekift waarnaar Gullan-Whur verwijst, behelst de stevige aanvallen van orthodoxe calvinistische predikanten op Spinoza's opvattingen over de Bijbel en God – de beschuldiging luidde godslastering. Trouwens civiele autoriteiten lieten zich ook niet onbetuigd door het drukken en verkopen van zijn geschriften te verbieden. Verder vond ik een boek met op de kaft een schaakspel geschreven door Jasper Schaaf: *Het speelveld van de vrijheid: Marx, Spinoza, overwegingen over vrijheid en macht*. Eric Bindervoet meldt de aanwezigheid van een schaakbord al in Rijnsburg. Bovendien bestaat er een mooi beeldje met de gestalte van Spinoza als schaakstuk. De identiteit van het schaakstuk uit het 'koninklijke spel' laat zich raden.

Maar misschien laat het schaakspel ook een

analogie zien met Spinoza's monistische leer van de ene Substantie, die de werkelijkheid vol dingen als een dynamisch samenhangend geheel opvat. De twee bestaansvormen (aspecten of *modi*) hiervan zijn: materie (uitgebreidheid) en geest (denken), die door vaste (eeuwige) natuurwetten zijn gekenmerkt. Andere benamingen voor de ene Substantie zijn Universum, het Al-Ene, het Zijn, het Zijnde, God, Natuur, Universum of het Verband des Geheels. Het gesloten zakje met het schaakspel komt overeen met de ene ruimte van het universum. In het schaakspel gaan materie (houten schaakstukken en houten schaakbord) en geest (denken) dynamisch samen onder de vaste spelregels (de wetten van de natuur) en blijven ze voortdurend op elkaar betrokken. Zulk spel evolueert als zichzelf organiserend (*autopoietisch*) en is het resultaat van innige verbondenheid tussen materie (hout) en speler (de denker). Het is evident dat de drie kennissoorten van Spinoza verbeelding (herinneringen, ervaringen, overzicht, dromen,

perspectieven) en denken (redeneren, beslissen) en intuïtie bij het schaakspel voluit meedoen. De intuïtieve kennis (het weten, het verschuiven van pakjes energie) zorgt voor het bredere verband in het schaakspel.

Op het einde van zijn korte leven is Benedictus de Spinoza beroemd in bijna heel Europa. Op politiek-maatschappelijk vlak is hij ijveraar voor tolerantie en mensenrechten zoals vrijheid van meningsuiting en godsdienstvrijheid. Hoewel democratie voor hem de beste staatsvorm is, zijn vrouwen volgens hem niet geschikt om een land te besturen, omdat ze van nature zwakker zijn. Spinoza's laatste opgeschreven woorden zijn: "Dan zullen we gemakkelijk inzien dat het absoluut onmogelijk is dat mannen en vrouwen op gelijke voet kunnen regeren zonder grote schade voor de vrede en de rust". Zijn beeld van mannen is evenmin fraai, want "de meeste mannen houden immers enkel uit wellust van vrouwen" (*Politiek Traktaat* II,4). Ik vraag me toch verbijsterd af hoe hij zijn omgeving observeerde, want hij schrijft dat hij zijn best doet "menselijke acties niet te bespotten, te betreuren of te verafschuwen, maar te begrijpen" (*Politiek Traktaat* 1,4). Voor Eric Bindervoet is de gedachte 'iedereen dacht er zo over' geen excuus, want zo vervolgt hij "dat is juist het mooie aan Spinoza: niemand die dacht zoals hij". Zouden we Spinoza

langs de feministische meetlat leggen, dan scoort hij zeer laag. Hij verschilt wel met enige grote geleerden over zijn positionering. Erasmus zei: "Ik wijk voor niemand" (het motto van de Erasmus tentoonstelling in Gouda deze zomer), Luther zei: "Hier sta ik, ik

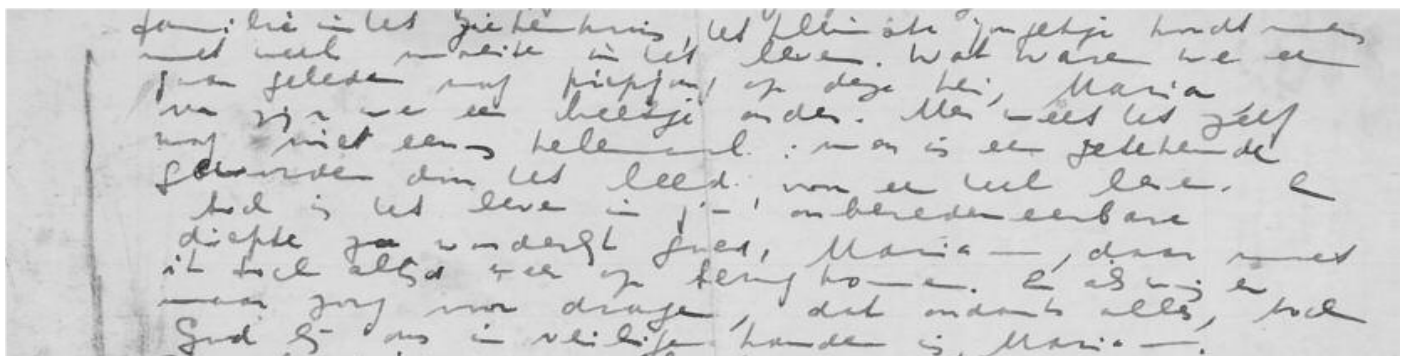
kan niet anders" en Descartes: "Ik denk, dus ik ben", maar van Spinoza vond ik geen soortgelijke 'ik-uitspraak'. Eerder zegt hij: "Doe goed en wees gelukkig". Zijn levensmotto 'Cautè' [voorzichtig, wees behoedzaam of praktische wijsheid] ligt daaraan vermoedelijk ten grondslag.

ADVERTENTIE

Wachten jullie op mij?' schreef Etty Hillesum op een briefkaart die uit de rijdende trein werd gegooid, waarmee zij op 7 september 1943 met 986 lotgenoten naar Auschwitz-Birkenau werd getransporteerd. En waarvan zij niet zou terugkeren.

Sinds 1981 hebben de nagelaten geschriften van Hillesum mensen over de hele wereld geboeid, geïnspireerd of tot tegenspraak uitgelokt. 'Wachten jullie op mij?' roept de leefwereld op van deze Joodse vrouw, die ten slotte in Kamp Westerbork maandenlang de ellende van de transporten meemaakte en op indringende wijze beschreef.

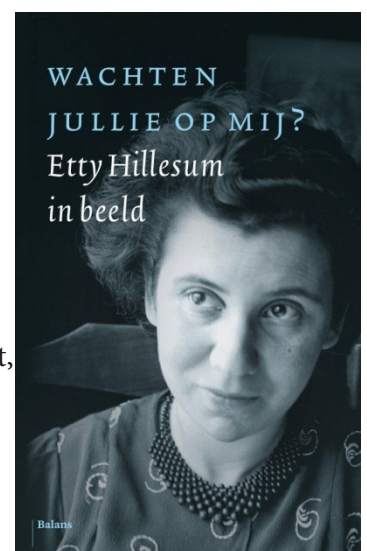
In deze uitgave staan foto's van Etty Hillesum zelf, van haar familie en haar vrienden, maar ook van de boeken die zij las, de plaatsen die in haar geschriften een belangrijke rol spelen, en van de vervolging die aan het leven van Etty een voortijdig einde heeft gemaakt. Tegenover elke afbeelding staat een passend citaat uit Etty Hillesums dagboeken en brieven in haar eigen handschrift.

'Wat waren we een jaar geleden nog piepjong op deze hei, Maria, nu zijn we een beetje ouder. Men weet het zelf nog niet eens helemaal: men is een getekende geworden door het leed, voor een heel leven. En toch is het leven in z'n onberedeneerbare diepte zo wonderlijk goed, Maria-, daar moet ik toch altijd weer op terug komen. En als wij er maar zorg voor dragen, dat ondanks alles, toch God bij ons in veilige handen is, Maria -.' (brief aan Maria Tuinzing, 2 september 1943)

Voor wie haar werk heeft gelezen, geeft 'Wachten jullie op mij?' een dieper inzicht, en voor wie het werk niet kent, is het een bijzondere kennismaking.

Ria van den Brandt & Klaas A.D. Smelik,
WACHTEN JULLIE OP MIJ? Etty Hillesum in beeld.
Balans 2016. 136 blz.
€ 15,00. ISBN: 9789460031458

NIEUWS UIT DE BRUSSELSE FACULTEIT

NECROLOGIE
PROFESSOR HENK JAGERSMA OVERLEDEN

Prof. dr. Henk Jagersma (1927-2016) doceerde van 1975 tot 1990 Hebreeuws en Oude Testament aan de (toenmalige) Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid in Brussel en hij was van 1981 tot 1990 decaan van de Nederlandstalige afdeling. Jagersma was zeer populair bij de studenten door zijn heldere uitleg van de Bijbel en zijn droge, typisch Friese humor. Dezelfde Friese nuchterheid kenmerkte hem ook als voorzitter van de docentenvergadering. Bij zijn afscheid van de Brusselse faculteit in 1990 ontving hij de bundel Tekst en interpretatie, met een keur van artikelen van zijn hand. Jagersma was zeer productief als auteur. Op zijn naam staan vele publicaties, o.a. Bijbels Hebreeuws (2 delen) en een tweedelige Geschiedenis van Israël, een handboek dat ook in het Engels, Duits en Japans is vertaald. Hij was tot voor kort eindredacteur van de serie Verklaring Hebreeuwse Bijbel, die hij samen met zijn opvolger Klaas A.D. Smelik had opgezet en waarin hij zelf acht delen schreef. Nu hij op hoge leeftijd is overleden, missen wij in hem een kenmerkende persoonlijkheid onder de oudtestamentici in Nederland en Vlaanderen, een geboren docent maar ook een trouwe vriend. (KS)

Vrijdag 3 maart 2017 in de Protestantse kerk te Brussel (Nieuwe Graanmarkt)

De combinatie van levensbeschouwing en onderwijs is in België geen evidentie. Al meer dan vijftig jaar is de situatie in het middelbaar onderwijs ten aanzien van confessionele vakken en zedenleer ongewijzigd. De samenleving is daarentegen grondig veranderd. Daarom klinkt de oproep om een herziening van de levensbeschouwelijke vakken door te voeren de laatste decennia steeds luider. Inhoudelijk liggen de standpunten echter ver uiteen. Sommigen vragen zich af of er eigenlijk wel plaats moet zijn voor godsdienstonderwijs op school? Behoort religie niet eerder tot de privésfeer? Anderen menen dat kennisoverdracht over tradities en religies wel degelijk in de scholen thuishoort. Een neutrale aanpak van levensbeschouwelijk onderwijs kan jonge mensen een ruime en volwassen visie op de samenleving bezorgen. Daarnaast kan een gedegen zingeving bijdragen aan coherentie en rechtvaardigheid, en bijgevolg een ondersteuning vormen voor de seculiere samenleving. Maar wat met mensen die de waarden van onze samenleving met voeten treden? Hoe kan het onderwijs voorkomen dat jongeren verloren lopen en radicaliseren? Behoort dit evenzeer tot de privésfeer?

Met deze pregnante vragen op de achtergrond organiseert de Faculteit voor Protestantse Theologie (FPT) te Brussel een studiedag. We menen dat de tijd om gezamenlijke initiatieven vraagt met het oog op de levensbeschouwelijke uitdagingen voor het onderwijs in Vlaanderen anno 2017. Om concrete samenwerking te bevorderen wil de Faculteit een debat organiseren, waarin alle betrokkenen aan bod kunnen komen. Als Theologische Faculteit zijn we verplicht de wetenschappelijke kaders zorgvuldig te bewaken. Dit betekent dat we met de nodige kritische distantie naar een zo objectief mogelijke analyse zullen streven. Daarbij is het evenzeer noodzakelijk om de verschillende visies te kennen en naar anderen te leren luisteren. Ook dit ligt in onze doelstelling.

Uiteindelijk willen we allemaal het welzijn van de leerlingen bevorderen en hun ontwikkeling dienen. Levensbeschouwing is daarvan een onderdeel. Soms lijkt denken en praten over zachte waarden zoals liefde en mededogen in deze harde tijden op vloeken in de kerk. Toch willen we alle verantwoordelijke leerkrachten en directies alsook alle geïnteresseerden in levensbeschouwing en onderwijs, kerken, moskeeën en huizen van de mens, uitnodigen om op vrijdag 3 maart 2017 deel te nemen aan het debat. We hebben daartoe enkele experts bereid gevonden ons te begeleiden. Voor meer inlichtingen of om u in te schrijven (kosten inschrijving: 5 €), kan men terecht op het mailadres van de Faculteit: info@protestafac.ac.be.

Met medewerking van:

Pedro De Bruyckere

onderzoeker en pedagoog die zich al jaren verdiept in de leefwereld van jongeren. Hij wordt in Vlaanderen als de specialist bij uitstek voor onderwijs en jongerencultuur beschouwd.

Patrick Loobuyck

hoogleraar UAntwerpen en UGent, godsdienstwetenschapper en moraalfilosoof. Hij is de pleitbezorger van het levensbeschouwelijke eenheidsvak LEF (levensbeschouwing, ethiek en filosofie).

Gottlieb Blokland

inspecteur protestantse godsdienst en voorganger van de Evangelische Kerk Bethel te Schaarbeek

Kamel Bouzaiani

leerkracht islamitische godsdienst en medewerker van de islamitische faculteit van Europa te Gent.

Carl Snoecx

directeur van de dienst Identiteit & Kwaliteit van het katholiek onderwijs Vlaanderen.

Lies Reynaert

adviseur en kabinetsmedewerker van Minister van onderwijs Hilde Crevits.

DE STEM VAN HET BOEK

three-monthly bibliographical magazine
published by the Faculteit voor Protestantse
Godgeleerdheid, Brussels

revue bibliographique trimestrielle publiée
par la Faculté Universitaire de Théologie
Protestante de Bruxelles

dreimonatliche bibliographische Zeitschrift
herausgegeben von der Faculteit voor
Protestantse Godgeleerdheid, Brüssel

driemaandelijks bibliografisch tijdschrift
over theologie en cultuur op algemeen en
wetenschappelijk niveau
Beoogt nieuwe boeken binnen korte tijd na
verschijnen voor te stellen vanuit een brede
belangstelling.

© publicatie van de Faculteit voor
Protestantse Godgeleerdheid te Brussel,
Bollandistenstr 40, B-1040 Brussel, stem@
protestafac.ac.be

Redactie: dr. D.M. Erbele-Küster, dr.
H.K. Heyen, dr. D. Lambers-Petry, dr. G.
Liagre, dr. A.M. Reijnen, dr. K.A.D. Smelik
(eindredacteur), dr. J. Temmerman, dr. G.J.
Venema, drs. H. Vogelaar, dr. J. Wiersma
(redactiesecretaris), dr. D. Wursten

Prijs:

Een jaarabonnement op De Stem van het
Boek kost € 15,00 en de prijs van een los
nummer bedraagt € 4,50.

Afgiftekantoor: Brouckèreplein, 1000 Brussel

